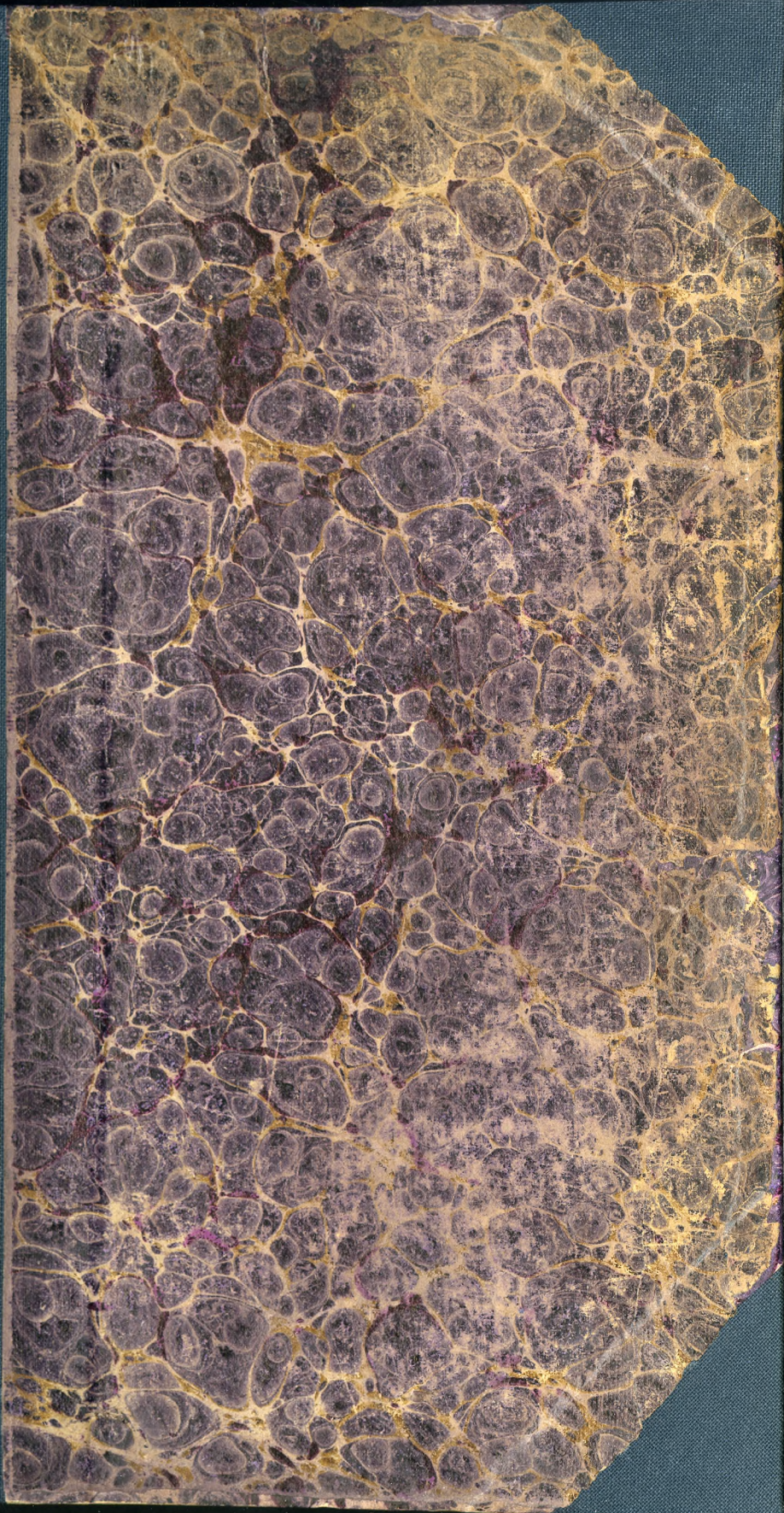

Politikai
röpiratok

197

197
1829

AZ

ELSŐ ERDÉLYI VASÚT.

IRTA

TÉGLÁS GÁBOR.

Különlenyomat a „Földrajzi közlemények“ 1882. évi IV-dik és V-dik füzetéből

4.

Ára 50 kr. arany

BUDAPEST, 1882.

NYOMATOTT FANDA JÓZSEF KÖNYVNYOMDÁJÁBAN.

Váci utca 20.

AZ
ELSŐ ERDÉLYI VASÚT.

IRTA

TÉGLÁS GÁBOR.

Különlenyomat a „Földrajzi közlemények“ 1882. évi IV-dik és V-dik füzetéből

516732 00166A 20

BUDAPEST, 1882.

NYOMATOTT FANDA JÓZSEF KÖNYVNYOMDÁJÁBAN.

Váci útcza 20.

DE BALLAGI GÉZA.

Méltóságos Kanovich Aladár
veszti vezényargatói helyettes urunk
kiváló mely tisztelete és hálás
elismerése jelszót

Deván, 1882 május 17

a szerző.

Az Első erdélyi vasút.

Az Első erdélyi vasútnak Hunyadmegye területére eső szárnyvonaláról, a Piskii-Petrozsényi vasútról már értekeztem,* most magával a fővonallal szándékozom foglalni.

I. Az építés genesisise.

Az Első erdélyi vasút derekvonala, mint országos érdekű vállalat, már a negyvenes években foglalkoztatá államférfiainkat s gróf Széchenyi István az első felelős ministerium részéről 1848-ban benyújtott vasúti hálózatában a Maros völgyén Erdélybe vezetendő vasútnak legelőször emelé ki fontosságát. E tervezetet az abszolút kormány is magáévá tette 1851-ben, midőn a Maros-völgy tanulmányozását elrendelé s az 1854-ben legfelsőbb helybenhagyással kiadott emlékirat** vonalukat az építendő vasútak közé sorolta. A vasút mai irányától csak annyiban tért volna el, hogy Alvincznél N. Szeben felé s a Vöröstoronyi szorosba vezetettet volna. Az Arad-Nagyszeben-Vöröstoronyi fővonal (41.2 mfd) s Alvincz-Gyulafehérvári 1.17 mfdnyi szárnyvonal építési költségeit 40 millió ezüst forint-ra számíták. Két év múlva a Rotschild testvérek concessiót is nyertek e vasútra, csak hogy tervük szerint a Vöröstoronyinél nem éri végét, hanem áttörve a feleki magaslatokat az Olt mentén, érinti Fogaras földjét, majd a Barcaságra fut ki s Brassó érintése után Bodzánál, a Kárpátok délkeleti hajlásában lép Oláhország földére. Rotschildék azonban felhagytak a dologgal, s 1861-ben a brassói bánya- és kohótársulat vette kezébe a tárgyalások fonalát saját üzleti érdekei szerint tetemesen megváltoztatta az eredeti tervezetet.

E tervezetből Nagy-Szeben kimaradt s csupán az országgrész helyrajzi viszonyai szerint jelöltetett meg az irány, melyen Brassó s onnan Bodzán át Moldovában Galacz elérhető lenne. A nagy-

* A piskii-petrozsényi hegyi vasút. Földrajzi Közlemények VIII. kötet (1880. évfolyam), III. füzet

** Entwurf eines neuen Eisenbahnnetzes der oesterr. Monarchie. Oesterreichische Revue 1864, VII. Band. 153. 1

szebeni irányt azért ejté el a ministerium, mint indokolásából olvashatjuk: „mert ott Olt völgye igen közel esik az ország határához, holott a Küküllő iránya inkább érinti Erdély szívét s így jelentékeny részét, következőleg a helyi forgalom biztosításán felül Galaczi nyujtványával az Al-Duna és a Fekete tenger éjszaki partvidék kereskedelmét is felénk terelheti.

Az akkori kormány intéző férfiainál azonban a Brassóval folyvást versengő Szeben városa mint az időszerint az összes polgári és katonai kormányzat székvárosa oly hatályosan előtérbe tudta tolni saját helyi érdekeit, hogy a tervezettel a kérelmező társulat felhagyott. Most a tiszavidéki vasút karolta fel az ügyet, az arad-alvincz-szebeni vonalat vevén alapul, mely Gyulafehérvár, Kolozsvár és Deézs felé Máramarosszigetig szárnyvonalat bocsátott volna ki. 1862. május 21-én az előtanulmányokra felhatalmaztatván mindenekelőtt Nagy-Apold és Szelistye faluk közt emelkedő Omlás nevű vízvázalasztót vétette vizsgálat alá s miután az oda küldött angol mérnökök ott egy összekötő alagút létesítését lehetségesnek jelentették ki: az osztrák földhitelintézet közbejöttével egy pénzcsoport alakítása is munkába vétetett.

Csaknem egyidűleg a fennebbi előmunkálatokkal báró Thierry is késznek vállalkozott angol tőkepénzesek segélyével egy Aradtól Alvinczig terjedő fő s onnan Kolozsvárig szolgáló szárnyvonal kiépítésére, mire nézve 1862. június 21-én szintén engedélyt eszközölt ki. A vállalkozási kedv odáig fokozódott, hogy 1863 ban a birodalmi tanács elé őt ajánlkozót terjeszthetett be az osztrák közlekedési ministerium, csakhogy javaslatai akkoriban megoldáshoz még se jutottak s vasútunk jövőjét az ellentétes érdekek harcában kétségen kívül nagy késedelem fenyegeti, ha az épen 1863-ban bekövetkezett alföldi nagy szárazság miatt a nép inséges munkára nem szorul. 1864. július 15-én a kormány ajánlati tárgyalást tartott egy Aradról Alvincz-Nagy-Szebenen át a Vöröstoronyi szorosig építendő vasútra s most egyfelől az osztrák földhitelintézet lépett fel hg Jablonowski, Drake W., Rate S. M. és Brassey Tamás társaságában: másfelől Pickering Ede vállalkozó jelentkezett Londonból. A nyertes Pickering lett, kivel a tárgyalások meg is indultak Hanem az osztrák kormány által a birodalmi gyűlés elé 1864. november 29-én benyújtott törvényjavaslat 1865. augusztus 10-én annyi változást szenvedett: hogy abból csupán az Arad Gyulafehérvári vonal czikkelyezettett be s a további vonalak megállapítása új törvény számára tartatott fenn. E záradéknak már hirtelen lelohasztá Pickering vállalkozási kedvét s most ismét tért nyer a gróf Chotek Ottó által képviselt Brassói bánya- és kohótársalat, mely sietett is még 1865. február 19-én engedélyt szerezni a vonal tanulmányozására. Annak befejeztével az 1866. augusztus 18-án kelt legfelsőbb engedélyt a fő (Arad-Gyulafehérvár) és szárnyvonalra (Piskii-Petrozseny) szintén kinyerték, még pedig az 1862. augusztus 10. törvény némely szabványának megváltoztatásával s csupán azon kikötéssel, hogy a mellékvonalat a fővonal megnyitása után egy évre közelesek a forgalomnak átadni.

Az engedélyokmány a szokásos concessión kívül következő határozmányokat tartalmaz:

A kormány által eszközölt építkezéseket az átadás napjáig felmerült költségeivel együtt 4% kamatjával együtt elsőbbségi kötvényekben engedményesek megtérítik.

Ezzel szemben a kormány aláírásából négy évre szóló szelvény- és bélyegilletékmentességen felül a részvények és elsőbbségi kötvények bélyegmentessége, az összes alaptőke 5% kamatja, valamint az alaptőke törlesztésére az engedélyezési időtartama alatt megkívántató hányad biztosított:

Mindezen kedvezményekkel sem érték be az engedményesek s kérelmezésök következtében 1867. február 17 én végig egy pótegyezmény jött létre következő újabb engedményekkel:

1. Az előmunkálatokra nyert állami előleg négy millió frtra egészítették ki, s a vállalkozók a fő- és szárnyvonal befejeztéig kamat nélkül bírák ez összeget a vállalkozók, az üzlet megújítása után pedig névszerinti árfolyam mellett részvényekben fizetik vissza.

2. Az alaptőke kamat- és tőketörlesztésére 1.771,000 frt évi tiszta jövedelem biztosított ezüstben.

3. A jövedelmi és szelvényadó, valamint illetékmentesség az üzleti év megnyitásától nem 4, hanem 9 évre terjesztetik ki. E kedvezmények kieszközlése után lehetővé válván az alaptőke beszerzése, a részvénytársaság is létrejöhetett, melynek alapszabályai 1867. évi ápril 3-ról kinyerték a megerősítési záradékot, minek következtében mindjárt ugyanazon év július hó 17-én létrejött az első alakuló gyűlés, még pedig „Császári kir. szabad. Első erdélyi vasút“ czíme alatt.

Az első igazgatótanács az alapszabályok értelmében az alapítókból és az ezek részéről a magas kormány beleegyezésével választandó tagokból keletkezett. Elnök volt gróf Chotek Ottó, alelnök báró Haber Lajos, igazgatótanácsosok: herczeg Fürstenberg Miksa, lovag Goldschmidt Gyula, Gögl János, Grim Manó, Kochmeister Frigyes, lovag Marx Lajos, báró Reichenstein Ferencz, Strach Ede, Trefort Ágoston, Várady Gábor, Dr. Weiss Adolf s a kormány részéről Graenzenstein A. Az ügyvezetéssel ugyanakkor Freund Károly, a tiszavidéki vasút előbbi felügyelője bízott meg vezértitkári minőségben.

E közgyűlés legtermészetesebb feladatai közé tartozott az alaptőke megállapítása is, mit 14 millió forint részvényekben és 21 millió forint elsőbbségi kötvényekben, összesen tehát 35 millió ezüst forintban szabtak ki. Ilyeténkép egész az építés stadiumáig jutott el a vasút s úgy a fő-, mint a szárnyvonalak elállítása b. Klein testvéreknek és Sepper építési vállalkozóknak adatott szerződésileg, kik összesen 35 millió frtot kaptak, melyből az időközi kamatokat és tőketörlesztést 31 millióval fedezték, a fenmaradó 4 millió frt pedig a kormány által tett munkálatok megtérítésére szolgált. Az engedély okmány ugyan a fővonal építésére két évi időt adott, tehát 1868. augusztus 18-ra esett volna a megnyitás s a szárnyvonal attól egy év leforgása alatt adatott volna át a nyilvánosságnak; de

a beállott nedves időjárás megbénítá a vállalkozók igyekezetét, úgy hogy a fővonalon 1868. deczember 22-én futott végig az első személyvonat s a szárnyvonalon beállott nagymérvű esuszamlások csak 1870. augusztus 28-ra tették lehetővé a megnyitást, s mintha az elemek még akkor is dacolni kívántak volna az emberi munkával, oly roppant vízáradások, pusztító záporok támadtak akkoriban, hogy csak nagy erőfeszítések árán sikerült a hegyi lejtők megháborult nyugalalmát ismét helyreállítani.

Az építésnek munkába vétele s szerződésileg 1868. év kezdetére kitűzött befejezése az üzlet berendezésére is ráutalák már eleve a vállalat vezetőit. Így már 1868. februárjában az addig működött vezértitkár, fogalmazó, pénztárnok és megfelelő segédszemélyzet egész hivatali testülettel bővítettett ki, s az üzletvezetés őt szakosztályba osztatott be u. n. I. osztály általános igazgatás; II. osztály pályafelügyelet, pályafentartás és forgalom; III. osztály vonatmozgósítás, műhelyi szolgálat és anyagkezelés; IV. kereskedelmi üzlet; V. könyvvitel és pénztár.

A társulat székhelye akkor alapszabályilag Bécs vala s a tisztikar is ott kezdte meg működését. 1875. végén az idő folytán szerzett tapasztalatok alapján e szervezet annyiban módosulásnak vettetett alá, hogy a pályafentartás és felügyelet elválasztatván a forgalomtól, utóbbi a kereskedelem-üzleti osztályljal egyesítettett; a kiadás, ellenőrzés eszközésére egy külön ügyosztály létesítettett s az anyagkezelés a III. osztályból az I. ált. igazg. osztályba helyeztetett át.

Az 1875. évi XXXIII. törv. czikk a részvénytársulatok ügyvezetésére nézve jelentékeny határozmányokat léptetvén életbe, a társulat alapszabályai is módosítás alá jöttek, s az 1876. évi május 31-ki közgyűlés egy 12 tagból álló s 5 évre választott igazgatóságra ruházta a korábbi időkben 16 igazgatótanácsos által végzett teendőket; az addig működött számvizsgáló bizottságot pedig egy évi időtartamra választott 3 rendes és 3 póttagból álló felügyelőbizottság váltotta fel. Mindezek az igazgatótanácsban is személyi változásokat eredményeztek, s az első ig. tanács helyébe következők választattak meg: Elnök gróf Chotek Ottó, alelnök báró Heber Lajos, ig. t. báró Vodianer Albert, báró Nopcsa Ferencz, Várady Gábor, Kendefy Árpád, gróf Lónyay Béla, Laczko Antal, Dr. Mandello Károly, Freund Károly, Gögl János. Később Gögl János és gróf Lónyay Béla helyett, kik önként visszaléptek, Kando Kálmán és gr. Ráday Gedeon választattak meg. Ha megemlítjük még, hogy időközben a vezértitkár igazgatói és 1871-ben a többi hazai vasút példájára vezérigazgatói czímmel ruháztatott fel az igazgatóság nevezete helyett még vezérigazgatóság vétetett használatba: körülbelül eléadtunk a szervezkedés történelméből minden lényeges mozzanatot.

II. A pálya lejtési és irányviszonyai.

A pálya irányviszonyai felette megkönnyítik a nyugodt szemlélődést, mert 211 kilométernyi összes hosszóságban 173-338 kilométer egyenes s a 109 kanyarhossza együttvéve is alig 37-662 kilométer.

E számadatok szerint az egyenesre az egész hosszúság $82\cdot19^{\circ}$, a kanyarokra ellenben $17\cdot18^{\circ}$ esik. De e kanyargások rövid egymásutánban következnek, s jobbadán azon a részen Paulis-Guraszáda (Tisza) illetőleg Déva közt fordulnak elé, hol a Maros az erdélyi részeket az anyaországtól elválasztó határhegységen keresztül tört. E részlet egytuttal természeti szempontból is legtöbb figyelemre méltó.

Az emelkedési viszonyok lassú átmenetekben, görbületekben nyilvánulnak, s bár az összes emelkedési vonal $153\cdot653$ kilométer vagy $72\cdot40^{\circ}$, az ereszkedési pedig $21\cdot574$ kilom. ($10\cdot23^{\circ}$, s ezekkel szemben a vízszintes csak $35\cdot773$ kilom. ($16\cdot87^{\circ}$)) a legjelentékenyebb emelkedési arány mégis csak $= 1:300$, az egész pályán átlagban pedig $= 1:1893$ -hoz.* Ezekből kitetszik, hogy ezen vasút nagyon kedvező viszonyok között nyomúl be Erdély szívébe s azért természetes, hogy a kormány nemzetgazdasági és hadászati szempontokból ennek tervével foglalkozott először s a Nagyvárad-Kolozsvár-tővisi vonal, melynek a Körös és Kis-Szamos, majd meg a Szamos és Aranyos, végre az Aranyos és Maros vízválasztóját kell leküzdenie, eleinte kevesebb figyelemben részesült. Egy tekintet térképünkön szemünk elé állítja legott a két vonal által érintett terület eltérő domborzati alakzatát. A Budapestről kiinduló vonatok közül a Szolnok Szajol-N.-Várad-Kolozsvárnak, a másik pedig Szolnok-Szajol-Aradnak tart, s mindkettő Tövisnél találkozik ismét. De míg az Első erdélyi vasutat használó vonat Szolnoktól-Tövisig $210\cdot62$ m. emelkedéssel érkezik el, addig N.-Váradon át $662\cdot81$ métert kell leküzdenie, vagyis $452\cdot19$ méterrel kedvezőtlenebb az emelkedés, mint Arad felé. Visszafelé is kedvező az Első erd. vasút iránya, mert Szolnokig Aradon át csak $56\cdot5$ m. emelkedik a vonat, holott a Királyhágón $513\cdot89$ meter összmagasságot kell leküzdenie.

III. A pálya síkföldi szakasza.

(Aradtól-Gyorokig s a Hegyes-Drocsa hegy-vízrajza népelete.)

Ha a Budapestről érkező útas a Marosvölgyén szándékozik az erdélyi részekbe hatolni, Aradnál hagyja el a magyar állami vasutat. Innen egyenest keletnek gurul ki vonatunk az Alföld téres síkján. Jobbra Arad mögött felcsillan egy pillanatig a Maros tükre, mintha csak arra a kiszakadó vasúti ágra híná fel figyelmünket, mely hosszú hídjával szalad át a tulsó partra Temesvárnak tartva.

* Nem lesz felesleges szembeállítani itt a szárnyvonal irány és emelkedés viszonyait. A 80 kilométer hosszú pálya Petrosznál, illetőleg Báárnál elhagyja a Sztrigy völgyet. Piskitől idáig a lejtési viszonyok kedvezők, mert 52 kilom. hosszúságból vízszintes $40\cdot727$ kilom. a 40 ív hossza $11\cdot226$ kilom. az egyenes tehát $78\cdot3^{\circ}$, az íveké $21\cdot7^{\circ}$. A további 27 kilom. hegyi pályán egyenes $14\cdot241$ kilom. s a 40 ív hossza $12\cdot087$ kilom., az ívek tehát 47° tesznek ki. Az egész szárnypályán Piskitől Peterozsenyig 94 ív $36\cdot6^{\circ}$ ad s az egyenes $69\cdot4^{\circ}$. A nagyobb emelkedések Pujtól felfelé kezdődnek s a legjelentékenyebb $1:60$, a legnagyobb esés $1:70$ hez. Még a banyiczai nagy alagút is $1:70$ emelkedésben fekszik. Az egész szárnyvonalon $5\cdot840$ klm vízszintes, ellenben $60\cdot705$ kilom. emelkedés $12\cdot348$ kilom. esésben fekszik.

Mihelyt kiértünk az egyenes sík mezőre, elfordul minden arcz a város szemlélésétől, mert már nagy karamban felüti fejét a Kuvin-Világosi hegysor s minden perczen jobban-jobban kibontakoznak körvonalai a hirneves Hegyaljának. — Szinte zokon vesszük, midőn a neki lódult vonat hirtelen lassítani kezdi futását s egy kis állomáson megállapodik. — A conducteur harsány kiáltása azonban figyelmessé teszi a hazai múlt ismerőit, mert Glogovác a régi Orod romjain épült jelentékeny német helység. — A hajdani Orod elsőrangú helység volt egy gazdag káptalannal, melynek jószágai a Dunáig Tiszáig terjedtek. Nagyprépostja királyi alkanczellár volt; vára pedig akkora szerepet játszott, hogy a megye is róla vette nevét.

Orodot 1551-ben foglalták el a törökök, kik azután a mai Arad helyén emeltek új erődöt. — Alattuk vált rommá Orod nagy-szerű templom és káptalana, melyeknek maradványait századunk első évtizedében hordták le és használták fel a lakosok. — A helységből Erdély felé vívő országút mentén 5 nagy halom látszik. — Egyiken igénytelen kis kápolna áll, s itt népvándorlaskori temetkező volt, mint a talált csontok és eszközök bizonyítják. A mai Glogovác helyén volt az 1135-diki országgyűlés, melyen Vak Béla neje Ilona 68 főúr felkonczoltatásával boszulta meg férje gyászos vakságát. Mikorra mi szemlénkel készen vagyunk, mozdonyunk is hangos sivitással kezdi meg félbehagyott útját s egyenesen az előtünk falként felmeredő hegysor felé vágat.

Eleinte csak tetszetős nyaralók, présházak bontakoznak ki a távol ködéből; majd a lankás lejtőkön viritó szőlőtáblák is kivehetők, melyek fölött amott a láthatár széléről három tarajos kup nyúlik fel magasra. Szívünk önkénytelenül megdobbán, midőn a középsőnek várromja is láthatóvá válik, mert sejtelmünk súgja, hogy abban szemléljük Világos várát. És kinek vére nem lüktet hevesebben, ha lelkében fölelevenülnek az e névhez fűződő történelmi emlékek? E sikon folyt le Világos mellett 1849. augusztus 13-án a gyászos-emlékű fegyverletétel. A vár talán maig is ott állna őrt a róna felett, ha 1784-ben a Zaránd, Hunyad és Alsófehérmegyék területén kiütött Hóra lázadás hírére ágyukkal szét nem lövetik csakis azért, hogy a feltámadt népség hatalmába ne keríthesse. De a falak tömör szerkezete szívósan daczol az idő rombolásaival s a ki oda fellátogat, nemcsak az elragadó kilátást élvezheti, hanem alapjában megkülönböztetheti még a lakószobákat, melyek a város őrségét befogadták s a jó öreg Szilágyi Mihály börtönéül szolgáltak. Mialatt a hegykaram lábánál Kovaszinczon át arra haladunk, útunkkal párhuzamosan szemlélhetjük a római sánczok nyomait is. A „Limes dacicus egy része ez, melyet Róma világverő fiai vontak provinciájuk védelmére s melynek kinyomozásával Dr. Torma Károly egyet. tanár épen ez idő szerint foglalkozik.

De térjünk Kovaszincz és Kuvin falukon vissza ama hegykuphoz a Kecskéshez, mely éjszagnak és keletnek irányuló karjaival ütközőjét képezi az Alföldnek, úgy hogy a róna hosszú redőkbe torlódik alatta s csak egy kis nyulványát szalasztja az Erdélynek

vívó nyílásba, mely Paulisnál a mind erősebben útját szegő hegységen végleg megtörik.

Amott jobbra Csicsér s még inkább Szabadhely falúk irányában a hegység eltűnik s túl a Maroson dombháttakká törpül le, melyek délnyugatnak tartva, lassankint a bányásági lapálylyal olvadnak össze. Itt is ott is szép a természet s az emberi mozgalom még szebbé teszi. A hegység előttünk a Hegyes-Drócsa név alatt szakad ki Hunyad megye éjszaknyugoti pontján a Magyar Erdélyi határlánczolatból s a Fehér Körös s Maros, illetőleg a Béga között toltá elé mély völgyek által hasogatott tömegét; s bár Arad megye kizárólagos hegységeként külön hegytömegnek látszik lenni, petrographiai tekintetben a Hunyad és Krassó megyék határán emelkedő Ruszka Pojanával való rokonsági kapcsolata kétségtelen.

A K. Ny. csapással és déli düléssel bíró főtömeg jegeczes palából áll, melyek déltől éjszaknak óvszerű változatokban vonulnak. A gnájszgránit Radnatól agyagsillámpala szigeteket zár be. Ebben a Drócsa déli lejtőjén szép turmalin, gránit tör elé s Paulisnál diorittal együtt hálóz be egy előrugó fokot. E helyen turmalin, amphibol, epidot, chlorit, csillámcalcit kristályok találhatóak, mely viszony Gyorok és Kúvin fölött ismétlődik, míg Kovaszincz felé az ólomszürke talktartalmú agyagsillámpala valódi csillámpalába megy át s a világos várhegytől az onnan D-Kre eső Hegyes-ig egy szilárd pados csillámpala terjed el nagy kvarczkiválásokkal. Körülbelül e kettő határán a hegység csapásának irányában a csillámpalával kristályos mészkő váltakozik, miut Aranyág közepében a Verfu Vornika hegytetőn a Hogyesti és Kládovai völgyben Lóczy Lajos e vidék szorgalmas bűvára észlelte.* Hasonló pontossággal követik a csapás irányvonalát a Kovaszincz Aranyág és Dundnál a csillámpalában calcit, talk és kvarcz kíséretében telepeket képező rézérczek (chalcopyrit, azurit, malachit). Ilyenre bányásznak mostanában Gyoroknál is. Az üledékes kőzetek végül a Ruszka Pojanától a Biharig terjedő őstömeg közé helyezkedtek, még pedig akképpen tagozódott: hogy míg a kristályos palával Lippától Madarisestyig a gosau képlet érintkezik: addig az u. n. kárpáti homokkő mészkőszirtjeivel együtt tömeges és aphanitszerű dioritot követi,** mely a hegység éjszaknyugoti és délkeleti határában tolt fel.

Maga a főgerincz vasútunk vonaláról nem látszik, de a Fehér Körös széles völgyéből egyfolytában szemlélhető a két vezércsúcs, a Hegyes 806.6 m. (2550 □), Radnatól (E K E) s a Drócsa 840 m. (2625 □) Buttyintól (D'K re).

A Berzava patak (Maros völgy) és Csiger (Fehér Körös völgy) közt alig 285–300 m. vízvásztóvá törpül a gerincz, melyből egyes kúpdad csúcsok dudorodnak ki terjedelmes völgy és bukkerdőkkel, melyek a lakosságnak hordókészítés és sertéstenyésztés által nyújtnak keresetet. A bányászat és kőfejtés szintén számot tevő keresetágak.

* Jelentés a Hegyes-Drócsa hegységben tett földtani kirándulásokról Lóczy Lajos Földtani Közöny 1876. 4., 5. füz. 89. 1.

** Lóczy L. idézett m Földt. Közl. 1876.

Igy Solymos Bucsavánál az Anna Vilmos társulat 1878-ban* 974·020 kiló manganérczet (Braunstein) termelt és pedig elsőrendűt 550·020 kilót, 8848·30 frt értékben, másodrendűt 421,000 kilót 1263 frt értékben, miből Ausztriába 210·080, Németországba 222,700, Franciaországba 144,700 kilót használt fel. Az előállítás mindig nyers állapotban történik. Legújabbán egy 16 nyilas zuzdát rendeztek be, 102 siklóval 40 m. vas, 78 m. fából készült szállító pályával rendelkeznek.

A méztermeléssel Agris tűnik ki, de az üzlet az építkezések szünetelése, és a vasút mentében való helyek versenye miatt nem igen jelentős. A Maros völgyén házi iparként gyékényszövést, kosárfonást űznek, s áruikat Arad, Gyulafehérvár közt hozzák forgalomba.

Az éjszaki és déli lejtőkbe mélyen bevésődő völgyeken és elerugó hegylépcsőkön kies mezők, rétek közt találjuk a szétszórt falvakat, melyek fölött a szálerdők helyett itt-ott csak sarjadozó erdő küzd az emberi gondatlansággal. A lakosok túlnyomóan oláhok, kik ruhájuk anyagát házilag állítják elé. Télen fehér daróc subával védi férfi és nő magát a hideg ellen. Ezt színes zsinórral kisujtásozzák s alája a férfiak fekete mellényt, fehér harisnyát húznak, lábukat pedig bocskorba zárják s lábszárukat ujjni szíjjal csavarják körül. Fehér kucsma, nyáron pörge kalap járja s ilyenkor durva vászonruhával is beérik, az öregebb rendűek széles övet hordnak derekukon, miben a pénz és tűzszerszám mellett fontosabb okmányok, sőt az evőkészlet is helyet talál. A nők öve alig arasznyi s díszesen ki van varva. Az élénk színű katrincza mellett már a bolti kárton is kezd túlnyomóvá válni s rendre kiszorítja a házi szőttest. A völgymenti lakosság simulékonyabb a hegyinél, utóbbi zárkozott s a más tulajdonától sem idegenkedik, eszmekörét babonák homályosítják el. Kedden estve például nem szabad fenni, mert a „Marcz sara“, ki térdig érő hajlepelbe burkolja magát, megrontja a vétkező nőt, sőt kész megölni, házat rágyújtani. Szt. Tódor estéjén sem veszi elé istenfélő asszony nép a guzsalyt, mert Szt. Tódor lovai (farkkal bíró katonák) menten halálra gyötrenék a tilalom ellen vétkezőt.

Nagyon ügyelnek rá, vajjon Szt. Illyés napján mennydörög-e, mert abban az évben lyukas lesz a dió, mogyoró és makk, mindez pedig nagy rubrika jövedelmi forrásaik közt. Az se kívánatos, hogy bevetéskor a kenyér felforduljon, mert az idegen eszi meg, nem a gazda. E nép nagyobb jóllétnek csupán a Magyaráttól nagy karamban Radna-Solymósig kihajló hegyсарок táján, a Hegyalján örvend, hol a hegység a síksággal ölelkezve, nemcsak a gabonatermelés vált jutalmazóbbá, hanem a borászat is méltó hírnévre emelkedett.

A Hegyaljának éppen központi helyét Gyorokot, választá vonatunk megállási ponttól, hol ősztől százával élvezzi az aradi közönség a hegyi levegőt és szüreti örömeiket. Vasárnaponként csak úgy rajzik ide ki lakossága, kik azután nemcsak az itt felmagasló hegyoldalra, hanem ellátogatnak a szomszédos Kuyin felett uralgó Kecskésre is, honnan legmesszibbre feltárul a síkság.

* Aradi keresked és iparkamara jelentése 1878-ról.

IV. A Marosvölgy alsó torkolata Gyorok-Radna közt.

Gyorkig semmi technikai nehézség nem merülven fel, ezt a szakaszt már 1868. májusában nyiták meg; ekkor Mikó Imre gróf akkori közlekedéstartó miniszter egész lelkesedéssel üdvözlé a vállalatot, kiváló örömet nyilvánítván a felett: hogy az Erdély felé induló első vonat épen ez ő minisztersége alá esik. Gyorok Méneshez tartozott s még az 1741-ki borlimitatio alkalmával is annak tartozéka gyanánt említették s borukat egyenlő árban számították. Azóta Gyorok várossá nőtte ki magát s gróf Nádasdy udvarházain kívül magánházainak takaros külseje már kívülről is elárulja ebbeli jellegét. De Ménes borának híre mindig a régi s épen tavaly (1881.) egy vinczellér-képezdét helyezett el benne a kormány. Gyorok és Ménes egyébként nemcsak szülőkkel, de házsorukban is közelednek egymáshoz s a vasút egy nagy görbület után, alighogy neki indult ismét meglással, mert az ikerhelységhez egy harmadik is társul, t. i. Paulis, hol a forgalom s főleg a borüzlet megállást parancsol. E helység is két tagból áll: Új- és Ó-Paulisból; de városi rangja az utóbbinak van csak és azért az állomás is ide jutott.

Épen az indóház megett elétinik a Maros folyó is, mely a paulisi magaslatok alatt folydogál, hűsége társunk lesz Erdélybe. A csinos kis város is a sziklák alatt nyulik el hosszában s nemcsak saját lakóinak takaros hajlékai teszik tetszetőssé, hanem számos nyaraló is hirdeti jólétét, mit kiváltképen a bortermelésnek köszönhet. Borát a gyorokival egyenlő minőségűnek tartják, s a termelés ez ágának felvirágoztatásában igen nagyrésze lehetett a paulinusoknak kiktől nevét kölcsönözte. A szerzet egykori kolostorának omladékát máig szemlélhetjük, amarra keletre, a regényes kladovai szoros nyilatánál álló sziklacsúcson. Iszalag és vad szőlő fedi be a porladozó romokat, mintha késleltetni akarná végromlását. Még a XVI. században ott ragyogott a rom felett a kereszt. A barátok ekkor Kézay Balázs sólymosi várnagytól Szombathelyen (mai Szabadhely Gyorokon alul) egy rész jószágot nyertek ajándékba, mit a szerzet Joksits Márknak szeretett volna eladni, de az orodi káptalan elsőségi jogon, mint szombathelyi birtokos, meghiúsítá a vásárt.

Ez utolsó életnyilvánulása a zárdának, melyet hihetőleg a török-hódoltság idejében vett hatalmába az enyészet. Új Paulis neve 1876. óta az ősrégészeti lelhelyek sorában is feltalálható, mert temetőjében neolithkorbeli tárgyakat talált Szeged történelmének írója, Varga Ferencz plébánus.*

A paulisi indóházon felül 90 meter hosszúságban egészen a hegy lábához simul a vasút, mert itt kezdi meg harczát a Maros az alföldi medence e fjordsszerű nyúlványával, a Paulisi szorossal, s mint a hegyvidék elszánt bátor szülötte egész erővel birokra kél,

* Ős emberkori leletek Új Paulison Varga Ferencz, Délmagyaror. tört. és régészeti Értesítő, Temesvár 1876. 91—94 l. Ugyanerről Csetneki (Jelinek) Elk. Új paulisi mihályfalvi és sárközujlaki barbarkori leletek Archaeologiai Értesítő 1878 l. 79.

mígnem ereje gyengültével Paulis mellett hátrálni kezd s utoljára egészen visszavonul. A keskeny földszalagon azután nagy nehezen fér el egymás mellett a jókarban álló országút, s a súlyos kőrákásokkal megerősített vasúti töltés. A fenyegetőleg kimagasló oldal épen az az agyag csillámpala (phylit) oázis, melyet diorit és granit hálózott keresztül, s melyen a szőlő még kis táblákban nagy nehezen megvonhatja magát, mert a hirtelen alábukó lejtő összefüggő ültetvényekre nem mindenütt alkalmas terrenum. Baraczka falunál is nagy szorgalommal ápolja a nép szőlőjét, de az erdőt korántsem kiméli. Így van ez Kladován is, hol ugyancsak nagy kapzsisággal irtják az erdőséget, jóllehet ez a nép a bortermelésből szükségleteit nem fedezheti többé s legbiztosabb vagyona az erdőségben áll. Kladova nem volt mindig ily elárvult helység mint ma, hanem kiterjedt uradalom székhelyét képezé s midőn 1444-ben Brankovics György ez uradalmat Hunyadi Jánosnak ajándékozta, három helységben Magyar, Kis- és Felső-Kladovában oszlott meg a lakosság.* A paulinusok is e völgytorkolat nyugati szegletén építék fel ama hegyfokra zárdájukat, midőn 1354-ben Nagy Lajos ide telepíté őket s társházukat Kladováról nevezték el. Hajdan sokat emlegetett erőssége is volt s e vár még 1602-ben olyan karban volt, hogy Székely Mózes a gyulafehérvári veszített csata után ezzel cserélte ki a lippai vajdánál (Bektár pasánál) sólymosi erősségét, így menekülve meg Básta további üldözésétől. Bektár pasa ráállott a cserére s török őrség fogadta Sólymosnál a német hadat, csakhogy a fogadást megszegve, Sólymosból többé el se távozott. A vár századunkra már mint róm jutott, s a radnuczai oláh parasztok kincésásó szomszár dönté össze legutolsó maradványait 1813-14-ben, midőn a földalatti kaput és őrházat szétfeszeggették, de csak egy törött mécses és egy rozsdamarta vasrudat leltek.

V. A Maros kimosási völgye az erdélyrészi határvonalban, Radna-Lippától Tisza-Guraszadáig.

Vonatunk fűtlyentgetése hangos viszhangra riasztja a szirteteket melyek komoran bámulnak amoda, a Maros balpartjára át, hol még mindig csak lankás hegyhátak mutatkoznak a térségen, melyek erdőkkel kellemes nyugpontot szolgáltatnak tekintetünknek. Hanem a hegység hírnökei nemsokára bátrabban jelentkeznek; Lippa házai megett, a mint a radnai pályaudvarhoz közeledünk, már füstölgő mészkemenceze fogad, melynek anyagát már részint az ide jó messzire eső Pozsegától (Krassó-Szőrényim.), részint Dorgonál, Lippától délre bányászzák. Ott homokkő és márgapadok 30—40 mtr vastagságban szürke mészkő tömböket zárnak be, melyenek fennebb Sistarovetznél is mutatkoznak. A radnai indóház úgy van elhelyezve, hogy egyszerre látjuk meg Radnát és Lippát. Utóbbi szoroson a Maros balpartján épült. Hosszú raktárait épen most

* A Maros mentén Dr. Márki Sándor Magyar Gea 1880. év 1. füzet. T. G.

bontogatják, mert 1870 óta a vasút eszközli a sószállítást, s Lippa, mint sóshajók kikötővárosa, többé szerepet nem játszik.

A város korábbi fakereskedése is nagyot csappant, mert utóbbi időben a tutajosok mindfeljebb igyekeznek tolni az eladási piacot s mostanság Zám ragadta azt magához.

Lippa ipari termékeiből kitűnő kőedényei örvendnek legjobb hirnének, négy országos vásárán pedig a szarvasmarha forgalom legélénkebb. Lakosai dicséretes fogékonyságot tannusítanak a mivé-
lődés követelményei iránt. Van itt polgári fiú iskola s ott a Maros partján díszlik a Bonnáz püspök által 1862-ben alapított emeletes leányiskola. Berendezése, felszerelése kitűnőnek mondható s a magyarúl nem tudó tanítónők is folyvást gyérülnek abban. Ez iskolát olcsósága miatt épen az Alföld veszi leginkább igénybe, fel Mező-Turig, magyaros jellege tehát kiváló fontossággal bír. A város is nyitott már 1821-ben elemi iskolákat, úgy a róm. kath. mint a gör. keletiek részére; a buzgó polgárság pedig nemcsak lövöldét tart, de 1863. óta tűzoltó-egyletet is létesített. De bár Lippát csak a Maros választja el Radnától közigazgatásilag azért más megyéhez (Temes) tartozik, mi jól is van így, mert különben a két egymással versenyző város mostani jelentőségéből le hanyatlanék.

A Lippától keletre elterülő szőlők legtetején a solymosi sziklavár átellenében állott a historialig nevezetes erősség. A Maros itt 460–570 méternyi keskeny szorulaton tör ki. Jobb parton csak a vaspálya és az országút férnek el nagy nehezen; a bal parton is kierőszakoltak valahogy egy keskeny útnyomot. Ilyen helynek méltán tulajdonítottak őseink fontosságot, mert az egymással farkasszemet néző ikervár tudta nélkül még madár se repülhetett itt át.

Már IV. Béla alatt említve van a lippai vár,* mint a marosi közlekedés kulcsa. Róbert Károly a várat megerősítteté s új lakosokat telepít, neki tulajdonítják a Szt.-Ferenczrendűek ide hozatalát is. Nagy Lajos sokszor mulat itt, s már kincstári sóraktár, élénk kereskedelem van itt. Zsigmond azonban 1426-ba Trusin bolgár-fejedelem fiának Sismannak ajándékozta Lippát. Mátyás alatt Giskra kezére kerül, később Corvin János, majd György brandenburgi választófejedelem lesznek urai. Zápolya János 1529-ben itt fogadta az erdélyi részek hódolatát, özvegye és fia is itt ta'áltak menedéket; de 1540-ben török kézre kerül s ugyanazon év novemberben Castaldo és Martinuzzi nagy küzdelemmel foglalják vissza, csak hogy a török is felismeri fontosságát s 1552-ben Temesvár eleste után előkészületeket tett az ostromra. A várparancsnok (Aldana) elég gyáva volt a pusztá hirre Erdély felé menekülni, s hogy a török se vegye hasznát az erősségnek: bástyáit, kapuzatait légberőpítteté. A török kitatarozta s Borbély György foglalja vissza a többi marosmenti várakkal együtt. Bethlen Gábor alatt 1613-ban jutott itt újból uralomra a félhold, s az 1688-ban történt visszafoglalás után

* Lippa város története Varga Ferencztől Magyar orvosok és természetvizsgálók munkálatai 1872. 346. l.

1695. szept. 7-én ismét török kezébe jutott s ott is maradt az 1718-ban létrejött paszaroviczi békéig. Csakhogy a katonai kormány most pusztulásnak engedé.

Visszatérve Radnára, bár kinézése épen nem ígér sokat, azért méltán kérdezhetem: „van-e ki e nevet nem ismeri?” A capistranus szt. ferenczieknek Maria cultusáról országszerte ismertes s 1761-ben épült temploma a vele összefüggő zárdával az egész környék felett uralkodik. Árnyas házsor között emelkedő lépcsőzet visz oda, melyen jámbor bucsusok meztelen térdrel szoktak felkuszni. Évente háromszor: pünkösd vasárnapján, augusztus 15-én, kisasszony-napján (szeptember 8-án) gyűl ide a hívők serege. Több napi járó földről gyalogszerrel keresik fel az üdvösség forrását, a templom csodatevő Mária képét s ilyenkor valóban meglepő látványt nyújt a buzgolkodók ezrenyi ezere. Csakhogy a hosszú úton s a radnai lakosság szűk partjain kénytelen összeegyedni a zarándokoló népesség kor és nemi különbség nélkül s e miatt nem egyszer lelki megigazodás helyett testi és erkölcsi romlása mérgét viszi haza. Aztán mennyi koldus, béna és szerencsétlen vak appellál itt kettős sorban úton útfélen felebaráti részvétünkre, köztük sok gazember zsákmányolja ki a hívők jámborságát.

Fenn a templom hajójában, udvarán, folyósokon egyidejűleg foly a gyónás és ájtatoskodás. A templom hossza 67,5, szélessége 15, magassága 20,80 méter. — Az ezüstből, aranyból készült emlékek kivételével minden egyéb dolog, a mit a jámborok ott leraknak az oltárra, bucsú után eltűnik. — A templomban 9 oltár, 2 sekrestye és fenn 2 oratorium van. — Mária csodatevő képét egy olasz festőtől (Romondini de Bassanov) vásárolta Virehnossza (Vrichnossza) György bosnyák ember s úgy adá késő vénségében a radnai templomnak, hol a főoltárt díszíték fel vele.

Az egyszerű kép híret a vele történt csodák állapíták meg; így beszélnek, hogy 1695-ben, mikor a törökök újból Lippa uraivá lettek s boszujokban hamuvá égették a radnai templomot; a szűz szt. képe épen maradt az izzó zsarátnokban is. Ugyanekkor a lángba berult templom égő zsindelei Lippára átröpültek, s a törökségből sokan megsebesültek. Két török a templomhoz fellovagolva beakarta zuzni az ajtót. Egyikük lovának patkója azonban odatapadt a kősziklába s a historiai documentum gyanánt falba illesztett granituskon a patkó nyomát ott szemlélhetik a csoda történetek barátai. A támadók bátrabbika azonban neki rontott a templomnak s annak ajtajába szurá dárdáját, mely mivelet alatt szörnyet halt. Többször sajtáságos fénytünemények is látszottak a templom körül. Hire tehát gyorsan terjedt, főleg miután az ide sereglett bénák testi hibáját is elvevé Mária kegyelme. Az a kis fakápolna, melyet Janics András franciscanus pater a törökök első foglalásakor Lippáról elmenekült társaival nagy veszélyek és szenvedések között ide épített s fenntartott, a hívek áldozatkészségéből a mai imposans templommá növé ki magát s a bucsúsokra támaszkodó üzletekkel a kis helységet is felvirágoztatá.

A zárda megett kopáran disztelenkedő hegytetőn egy porla-

dozó obelisk II. József császárnak 1768. ápril 25. történt látogatását örökíti meg.

A zárda mellett mutogatják az egykori ezüst- és rézbányák helyét, hol még századunkban is szerencsét próbált egy társaság.

Radnától a patak hídján átcsapva egyenesen keletnek rövid séta Solymosra visz. Az országút szorosan a gnáisz-gránit hegység alatt vezet s szembeötlő feltárások mutatják a nagy mérvekben folyó kőbányászat pontjait. A kő mellett az erdő is kegyetlen pusztítást szenved, s a sólymosi vár elhagyatottságát letarolt környezetében még nyomasztóbbnak találjuk. Rám legalább igen rossz benyomást tett a búszke lovagvár gyászos helyzete; kár, hogy a kincstárnak itt lakó közegei, a megyei hatóság. vagy legalább a közel fekvő város előkelőbbjei nem tettek eddig semmit a vár végpusztulásának megakadályozására, s noha vidékük egyik büszkeségüül tekintik, ők is tűrik, hogy a kegyeletlen idegen valóságos kecskeösvényen tegye zarándokolását. Az egykori kanyargós várút csak részenként látható, s a Hegyes alól előcsörtető patak hídján túl, mindjárt a szélső házak megett indul ki a meredek ösvény, mely a Capu Zsarnova első lépcsőjéig a Kolczig (szikla) vezet. Minthogy a déli oldalon függőlegesen megszakad a szikla, csupán az első megállapodásúl szolgáló hegynyakot sánczolták el a vár építői, kik a természet adta előnyöket nagyon ügyesen felhasználták, midőn a meredek szirt fokára úgy helyezték el várukat, hogy az a Maros és az a mellett szorongó út közlekedését teljesen dominálta s az átellenes lippai erősséggel valóságos kapúja vala Erdélynek. A sánczöv természet fele csak részben omlott be; a dobogó hármas pillére a Radnára néző oldalon és a külső bástya alapzata is felismerhető még. A sáncz belső partja már magában megmászhatatlan meredekségű, de azon még egy cyclopsi külső falazat áll. A vár ilyenén helyzeténél fogva nagy szerepet játszott történelmünkben. 1440-ben vele kárpótolja I. Ulászló Ország Mihályt és Jánost a Hunyady Jánosnak adományozott Erd-Somlyóért. Később a Báthory család kezére került s 1551-ben dicsően kiálotta a törökök ostromát. 1563-ban fejedelmi pompával folyt le itt Csáky Pál menyegzője báró Zay Annával. A nászünnepegy fényét I. Ferdinánd fia Miksa, két főherczeg, Báthory István, Zrínyi Miklós a szigetvári hős s az esztergomi érsek jelenléte emelé. Azután törökök ültek be, kiket később Borbély György, Báthory Zsigmond vezére űzött ki innen 1595-ben. Báthory 1597-ben Josika Istvánnak, majd 1602-ben Székely Mózesnek ajándékozta, kiról említők fennebb, hogy Bástia emberei elől úgy menekült, hogy futtában Kladováért kicserélé e várat. De bár a csere ideiglenessége ki volt kötve, a lippai pasa nem volt hajlandó, azt többé visszaengedni, miért Székelyt 1603. aug. 23-kán a medgyesi országgyűlés nótába ejtette, a várat meg másodszer is Borbély György uram vitézsége szerzé vissza a törökök kezéből.

De a sólymosi várhegyet nemesak a honvédelem közös feladatai kapcsolták régebben a szembe fekvő lippai hegyhez: közet-tanilag is édesegyek azok s csupán a Maros erosioja szakítja el

őket, olyképen: hogy a Drocsának délre fűtő ágából a tulsó oldalra csak a várhegy szakadt.

A radnai pályaudvarból szilvaültetvények közt kanyarodik ki a vonat, mert innen túl ebből nyeri a nép legkedveltebb italát is. Sajátságos, hogy az utak mellett nem honosodhatott meg a fásítás, de a szántók mesgyéin ott díszlik a szilva a közép Maros mentén fel M.-Illyéig illetőleg Branyicskáig, hol a szőlő termelés ismét előtérbe lép.

A Maros balpartját követő lánczolat, mely eddig tisztességes távolban mutatta lágyan hullámzó körvonalait, most egész közel jő a folyóhoz, s így mindkét oldalon keskenyre szabott határok jelölik ki utunk irányát. Mi jobb partján híven követjük a kimosási völgyekre annyira jellemző kanyargásokat. Mindjárt a Milóváig terjedő nyolcz kilométernyi rövid szakaszon tizenegy kisebb-nagyobb görbület élénkíti utazásunkat, minden fordultnál újabb tájképet vezetve elénk.

Három előfokkal könyökölnek ki e szakaszon a Drocsa gránit nyulványai, melyek középsőjén busong a sólymosi várrom. A 28. órháznál elmarad végre látkörünkből s egyúttal a közet csillámpalára változik át. Csak egy rövid pillantást vethetünk a távol maradt Milóvára, hol még e század első negyedében rézbányászatot űztek. A falu mellett sárgálló kvarcz-homokkő kiaknázásával most is foglalkoznak ott, hogy jó kőszőrűkövekkel, kútványúkkal lássák el a környéket és Aradot.

A szomszéd Odvos (hajdan Ötvös) faluig egy jókora hegy nyelvet tol utunkba a gosau formatio. Ez a Petrari vagy Leszpedari nevű kiszögellés, melyet a vasút és országút egyaránt nagy görbületben kénytelen megkerülni. A falusi nép azonban Odvasnál torony irányában veszi útját rendesen s a hegynyakon át tetemes időnyeréssel jut Milóvára vagy Sólymosra.

Odvost az országút felkeresi távol fekvése daczára; de a vasút elkerüli, és csak Konop előtt jutunk ismét a hegység alá, hol egyúttal a gosau-képlet is áttekinthetővé válik. Durva csomós mészkőre szürke homokkő következik mészkvarczhomok és konglomeratumos phyllittel, mire egy kékes szürke majd sárgába átmenő homokos, kőüledtűs márga települ felül vékony lapokba változva át. Ebből áll a konopi szőlőhegy, melynek kápolnájában nyugoszsza a falú áldott emlékéü földesura, Konopi Sándor, síri álmát. A vakító fehérre meszelt úrilak és gazdasági épületek, közvetlenül a pályaudvar mellé sorakoznak, míg a kis falu a völgy torkolatot tölti ki. Az alacsony előhegység már a Debelle Gora főcsúcsához (561.7 m.) tartozik, mely csúcsban a Radnáról számított gnájszgránit vonulat véget ért.

Ezután nemsokára balra a kárpáti homokkő összegyűrt, redőzött rétegsorozata fogad, a tulsóparti hegység pedig hajlongásaiba téres mezőket, réteket fogad be. Épen a 36. órház irányában, a Konop-berzovai átjárónál, a csillámpalának egy felforgatott részlete zavarja meg a kárpáti homokkő folytonosságát s egyúttal a gyűrdések minden elképzelhető alakzatait mutatja be, úgyhogy a laikus

utazó is érdeklődve fordul arra felé s gyönyörködve szemléli a föld életének e szembeötlő nyilvánulásait. Beljebb palás homokkő, konglomerat rétegek és márgák következnek, de az utas elől mindezt elleplezi az erdők lombornyóje s mi csupán a csillámpala bujosdi játékára hívjuk fel figyelmét, főleg azon vízmosásokban, melyek a hirtelen megszakadó hegyhátak oldalán hanyathomlok zuhannak alá és minduntalan görgeteg padokat árasztanak a lábuk alatt elvonuló országútra. A Szträmtura magaslat vízerei kevéssel Berzova előtt egy jókora mocsárt képeznek, melyen nemcsak a vadászok találnak aratást vad kacsákban, ludakban, hanem a halászok is jókora csukákat, pontyokat fognak, míg télen által a lakosság elég nádat gyűjthet.

Berzova egy messzire hátranyuló völgy torkolatában fekszik, tág kilátást nyújtva az erdős nyeregbe, mely ott háttérben a Vurvu Pakuralujnál (331 méter) osztja meg a Fehér-Körös (Csiger) és Maros (Berzovai patak) vízereit, s melyen át a diluvium vizei is közlekedtek kavics és babércz lerakódásokat hagyva ittletük emlékéül.

A háttér sötét erdőfoltjaival kellemetlen ellentétet képeznek a letarolt előhegyek, hol a szegény falusiak fejős tehene: a kecske befejezi a pusztítást, mit az ember megkezdett Fájdalom Batucza, Govásdia, Gyulicza mellett s a tulsó oldalon is szembeötlő, mily károsná válhatik a vidék physiognomiájára, eltekintve a climaticus viszonyoktól, az ember korlátlan rendelkezési joga. Számos vízmosás, elparlagosodott oldal tanúsítja, mennyire megboszulja magát az erdők pazar kihasználása s Berzova mocsárossá vált légkörének is már sajnos következményeit tapasztalta, mert az 1873-iki cholera itt szedte első áldozatait Aradmegyében. A faluval nemcsak Tuzsova és Andrásfalva olvadtak össze, de hozzá tartozik Monorostia is és csak egy rövid séta hozzá Kaprucza. Itt a Maros ismét összeszorul, partjain fahalmazokat láthatunk, jobbadán a kincstár nagy terjedelmű erdőségeiből, mert a lippai m. kir. erdőhivatal területe túlnyomólag a Maros folyását követi Aradtól fel Zámig.

A lippai keskeny szoros bővített kiadásán dübörög most vonatunk. Jobbról a Maros mossa több helyen a pálya testét, mely erős támfalakkal, sarkantyúkkal védekezik, s egy hirtelen görbületnél épen a méltóságosan hömpölygő folyónak iramodunk, azonban egy könnyed kanyarulattal felhasználja vonatunk a velünk párhuzamosan futó hegysor görbületeit s egy-egy patak torkolati öblösödésében halad tovább. Szoborsinig 24 kilométer hosszúságban épen huszonöt kanyarulatot ír le a pálya, 12 Batuczáig fordul elé, hol az ismét élénk került kárpáti homokkő a 41. 43. órházak közt, redős gyűrűdésekkel helyezkedett a csillámpala elszakadt részletei közé.

Túl a Maroson Lasincznál is kárpáti homokkő szorítja össze a Maros medrét, mely illetéknép ebbe a képletbe vésődött be. de a 46. órháznál a diorit kerül felszínre, azonfelül pedig egy-egy sötét kinézésű, vastartalmú kvarczos agyagkőzet lép föl, melyből korábban vasat is bányásztak

Ezalatt a tulsó parti hegység nagy karamban egy téres öblösödést kanyarít körül Valyemare faluig. A falvak (mint Batta, Czella, Osztrov, Birkis) közvetlenül a hegylejtők aljában épültek és csak Büles telepedett a Maros partjaira. Emerre a jobb parton azonban versenyt szalad a pályával a hegység, úgy, hogy a falvak csupán a hegyi patakok torkolati tágulásában vonulhattak meg. Így következnek Govasdia, Gyulicza, mind igen szegényes helységek. Tótváradnál oly szűkre szorul a tér, hogy egy merész hegyfok alatt csak alig maradt hely a vasút számára; az őrház a sziklaházon épült, hogy emlékeztesse az utazót a történelmileg sokszor emlegetett tótváradai erősségre, mely egykor uralkodott a környéken. Sűrű bozót fedí alapját is a várnak, melyet Báthori Zsigmond a sólymosival egyidejűleg 1595-ben csikart ki a török kezéből. De nem sokáig „állt a várfokán magyar honvédő őrt“; mert 1613-ban Bethlen Gábor ismét átengedé a töröknek s ez meg is tartá egészen 1688-ig.

Azóta az enyészet vette birtokába várunkat, s nagy jelentőségéről még a hagyomány is megfeledkezett, a kis város pedig mindinkább kimaradván a változott territorialis beosztás központjából, teljes jelentéktelenségbe sülyedett alá.

Halalis faluból csak néhány ház kandikál a vasút felé, a többi nagy szerényen bevonult a keskeny völgy szorulatba. Nem is igen jutna oda most figyelmünk, mert egy süvegidomú hegy bukkan előnkbe, melynek erdeje alá épült Vinyesti, vagy Várna falu kaplnája. A hagyomány szerint ide menekültek volna a török portyázók elől. A kis falu Soborsin külvárosa s a Czukor hegy megett nőtt azzal egytívé. Még egy kanyarulat s Radna Lippán innen az első nagyobb állomásra robogunk be, hol a konopi, berzovai állomás szegényes oláh alakjai helyett a jólét külső jeleit mutató vegyes közönség fogad.

Ott susterékol a pályaudvar tőzsomszédságában a marosi hídhoz vivő gyönyörű házsor megett a kincstári erdőségek hasznosbérliinek Bajersdorf és Biach czégnak gőzfűrésze, mindenféle árukat készítve az aldunai vidék számára; a hulladékból gyufa-szállakat készítenek. Az erdélyi kincstári erdőségek fenyőanyaga kerül ide vizen és vasúton s a soborsiniaknak igen előnyös foglalkozási módot nyújt a terjedelmes ipartelep.

Maga a kis városka túlnyomólag a Czukor hegy mögé rejtőzködött, s leginkább csak a kastély tűnik fel Báró Forray András, Aradmegye múlt századbeli alispánja, majd Krassó főispánja, választá ki azt a halmot családja székhelyéül, honnan délre a Maroson át a Ruzska-Pojana nyugati hegynyulványai legfestőbb kilátással szolgálhatnak. A család Ivánnal (egy díszes utazási munka szerzője kihelván, gr. Nádasdy Lipótra, majd ennek fiára Ferenczre, mai birtokosára szállt a kastély, mely elhagyatottságában lassú pusztulásnak indult, míg parkja jó karban van s a közönség is látogathatja.

A Forrayak fénykorában a vasút által érintett területen, az Ivánligetben vadaskert volt, melynek lövöldéjéből egy falrészlet még ott gubbaszt, a mai kukoriczás közepén. A kastély felett a

Szt.-János hegy tetején egy gloriette áll, melyhez pinus austriaca közt sétaút vezet. E megett a Gliganea nevű erdőben tartották a vad-disznó vadászatokot, míg a Czukorhegy a rókák alkalmas tanjájaként szolgált.

Soborsin nem csak külső díszét köszönheti a Forrayaknak, hanem fejlődését, városias jellegét is. A karloviczi béke után Arad-megye déli részén is határőrséget szerveztek a török ellen s a kis Ohaba falú szintén e szervezetbe jutott, 1743-ban visszakebelezte a megyébe, Forray, mint az időbeli alispán hathatósan sietteté székhelyének felvirágzását. Ebben a geographiai fekvés is kezére játszott, mert túl a Maroson tágas horpadássá szélesedik ki a Maros tere s arról alacsony hegyhát vezet át a Béga völgyébe. A vidék tehát Facseten keresztül hamar kapcsolatba jött Temesvárral, mihelyt utjai járhatóbbakká lettek, miben báró Forray tevékenysége krassói főispán korában meghozta a legszükségesebbeket. Így vált a só- és fakereskedés csomópontjává a kis helység, s élelmes népe helyzetének előnyeit szintén nem mulasztotta felhasználni. Mióta állandó hídja van a Maroson, még élénkebb a forgalom, habár az utóbbi években a tutaj-kereskedés Zámra költözött. Ebbeli veszteségét részben fedezi a donga-árukkal s a tulsó part-ról hozott mésszszel folyó kereskedés.

A tulsó parton Válye mare tűnik először is szemünkbe. Itt van most a környék legnagyobb sóraktára s mellette kanyarodnak vissza a Magurával az elébb meghátrált hegyek. Tiszta időben a Budapesten is jól ismert Mocsonyi család díszes kastélyát is megkülönböztethetjük amarra délre Kápolnáson, s elkísérhetjük az öblösödést egész a facseti hágóig, hol kavicslerakodások hirdetik, hogy a negyedkor vizei a Béga teréről átközlekedtek.

Soborsinon túl, melynek 400 magyar, német és oláh lakosa van, a vasút hol közeledik a Maroshoz, hol távolodik tőle; kanyarulatos völgye még folyvást szorost képez. Végre Toknál téresebb horpadás mutatkozik.

Epen a falu előtt fenyegető szirtek alatt surranunk odább, honnan az út kavicsanyagát is törlik. A fordulóban egy nagy kéményű, sok ablakú gyárszerű épület kerül látkörünkbe. Ez a toki butorgyár, melyet a 60-as években egy bécsi társulat állított fel; de azóta sok gazdát cserélt, s épen ez évi (1881.) márcziusban 100, mondó egy-száz frton vette meg a háromszázezer frtba került telepet egy bécsi kereskedő. Akármilyen hamar cserélte is urait, úgy látszik vérmes reményekre jogosítá ideiglenes birtokosát, mert valamelyik a két műhely és munkás-láz mellé még egy hosszú épületet kezdett állíttatni, csakhogy a dobot tán épen a fedél rakásnál ütötték meg, mert azon módon félbehagyták az épületet. A gyár körül most édes kevés van, de annál több lehetett a hegység zömében, hová a boldog emlékezetű Lopresti báró az absolut korszakban saját rendszerű erdei vasutat építtetett volt. E vállalat azonban kevesebb szerencsével, mint kilátással jött létre s azért bukása se váratott sokáig magára. Most talán solid kezelés alatt felújul legalább a gyár, s felette kívánatos volna, hogy a szegény népnek legtermészet-

szerűbb elfoglaltatása a hajlított butor-gyártás, vagy a faipar valamely más ága itt meghonosodjék.

Végre szép diorit-csúcsok alatt haladunk el, melyeket a Hegyes-Drocsa hegység Zám környékén mintegy bucsuztatóul rakott oda. Ezen túl már az Erczhegység körébe jutunk, s vele egyidejűleg Aradmegyéből is Hunyadmegyébe lépünk át az Almás vizére épült zámi hidon. Egy kis előgyámmal a pálya testéig aláereszkedik még egyszer utoljára hegységünk, az egy kilométer rövid zámi szorost képezve, hol 1848. novemberében Zám neki szilajult lakói honvédhuszárainkat kegyetlenül lemészárolták. A vérfürdő áldozatainak alig feldomboruló sírját épen az Almás vizére vívó hidfő előtt, az útszéli fogadó irányában szemlélhetjük.

Aradról 102 kilométer távolban áll meg vonatunk a zámi indóházban, miután a Lekisch-féle parkot derékben szelő viaducton végig hatoltunk. A mint említém megyét és hegységet cserélünk itt, mert Hunyadmege s vele az erdélyi Erczhegység nyugati ága: a körösbányai hegycsoport vidékére jutottunk. Ez a hegység a kis Zám mellett benyillaló Almási völgy felső felében csatlakozik a Hegyes-Drocsához s átlag ebben a magasságban tölti ki a Maros és Fehér-körös között. Gerincze ennek is K. Ny. irányban fut s 42 kilométer hosszúságban a M.-Sólymosnál (Déva előtt) betorkolló, kajáni völgygyel s a Gyalu-Máren túl Brádra futó patak medrével éri végét, hogy onnan kezdve a Nagyiági (Csetrasi) csoportnak engedjen tért. A vízvázalztó az Almás forrásától (Almásel felett) csekély görbülettel halad a Gyalu mareig, s valamivel közelebb éri a Fehér-Köröst, minek következtében a Maros-felé ereszkedő hosszú völgyek mindegyike délre szilaj hegyi patakokat vezet, mint az Almási, a Zámi, mely a Glodgilisdivel növekszik, odább a Burzsuki, Tataresdi, s főleg a Guraszádai, Szirbi, Boozi s végre határ folyója a Vajaneli. Mindezen hegyi patakok a május juniusban beálló felhőszakadások idején annyira neki szoktak vadulni, hogy a pályatestét is akárhányszor megrongálták s a völgymenti területeket hömpöly és iszapréteggel kietlenítik el. Zám ugyan Kis- és Nagy-Zámból egyesült, mindazonáltal így se valami nagy helység. Nagyobb fele az erdős völgybe húzódik be s az indóház közelében az uradalmi épület nagy vendéglő és kereskedők lakai csoportosulnak. Itt van az üzleti központ. Nyáron át az emeletes vendéglő tömve van kereskedőkkel, kik itt adják veszik a gyorgyói hegyek tutaj-szállítmányait. Szembe ez épülettel a csinos kastély, mely 1879-ben épült fel báró Nopcsa Lászlónak 1849-ben lerombolt kéj lakából. Lekischeck a mintagazdaság terén is újít itt-ott, mert a falú felett kimagasló oldal erdője helyébe nagy gonddal szőlőt plántáltak s borukat okszerű pinceszekelésük által Csehországig, Svajczig keresett czikké tették. Az indóházon felül 20 ezer darab nemes gyümölcsfát ültettek s díszfákból oltoványokból faiskolát rendeztek be.

Alig gördültünk ki a zámi indóházba, előttünk áll az a mészvonulat, mely Lippa mellől követte a balpartot, s most egyszerre a jobb oldalra csap át. A lippai keskeny szorosnál is szűkebb, alig 300 m. közön nyíthatott itt magának a Maros útát. Átszelve a mész-

vonulatot egy öblösödésbe jutunk a burzsuki szőlő irányában, hanem onnan ismét kimért szorulatban kanyarog Tataresd faluig, hol a Marosvölgynek nemcsak tájképileg legszebb, de geneticailag is legérdekesebb szakasza zárul be. A Maros nem a vasút mentén, hanem tulsó oldalán fejt ki erosiói tevékenységét ma is s Tisza nevű falunál fekszik neki annak a mészkő hegységnek, mely Berzovával szemben Lalasincznál lépett be először látkörünkbe s Soborsin átellenében valye marei öblösödéstől megszakítottatott ugyan, de Capriorától állandóan Ny. K., irányban követett és csak Zámnál bocsátott ki É. K. felé egy ágat. A szorulat 12 kilométerre terjed s ennek Burzsukig tartó részében két hullámvonallal tolja elébb vizét a Maros. Ott azonban egy kissé kitágul, mert most már nem nyesni kell a mésztömegét, mint eddig tette, hanem annak keresztben fekvő ágát ketté kell vágni, mit egy ívhajlással eszközölt a Maros, úgy hogy a negyedik görbület Zám alá viszi. Ez a Lippáig terjedő kimosási völgynek (felülről számítva) második portáléja, mivel az erdélyrészi határhegységen a nagy magyar medenczébe utat nyitott Marosunk magának.

VI. *A Maros kimosási völgyének első portáléja Guraszáda, Tisza és Déva közt.*

Az arad-dévai országút Tisza mellett a bal partra húzódik, de mi megtartjuk felvett irányunkat s így érjük el Guraszádat. A guraszádei gör. templom tőszomszédságunkban kívülről is feltűnő furcsa építmény, de benn annál jobban elámulunk a frescók eredetiségén, mert az Isten házába sehogy sem illő obscoenitással, állítják ad oculos: hogyan lakol a pokol mélységes fenekén az ördögök kegyetlen keze alatt a bünbe esett asszonyi állat és férfiú, sőt maga a kötelességéről megfeledkezett törvény embere és tisztelendő clerus egyaránt. És hogy a kézzelfogható demonstratiók felől annál jobban megbizonyosodjék a szemlélő: mindezt ékes cyril betűkkel meg is magyarázta az érdemes képíró; csakhogy a jámbor hívek az írás mesterségében nem levén avatottak, e phantasticus illusztrációk mindenikét tán nem értik meg. Guraszáda borát és levegőjét egyaránt sokra becsülték a régiek s mindig számos nemesi család kedvelt lakóhelye volt.

Epen átellenben magasra toduló hegyek egyik völgynyilatánál villog a dobrai rom. kath. templom. A lakosság túlnyomólag a gör. keleti egyházhoz tartozik az egész völgyön s Dobrán is édes kevés róm. katolikus akad, mert bár e városka még egy Tököly idejéből kelt conscriptioban „Jóffú“ néven fordul elő; ma határozottan román helység, pedig 1848-ig a II-ik székely huszár határőrezredhez tartozott s mint ilyen a határőri alapból nyert egy jól berendezett de természetesen román népiskolát.

Dobrától nyugatra élesen szembetűnik az a mély horpadás, mely a koszesdi alacsony nyergen az országútat Fácset-Lugos felé vezeti s egyuttal a diluvialis belvizeknek is közlekedő útját képezi, mikor a Marosvölgye még nem alakult volt ki. — Azt a kiöblösö-

dést úgy tekinthetjük, mint Marosnak első kísérleti bevágódását, de mert a lágy harmadkori rétegekben a kimosás korántsem történik oly könnyű szerrel, mint a tömeges kőzetekben: végre is a tiszazámi szoros s ennek további folytatása formálódott ki. — Soborsin átellenében Valye-márénál ez alakulásnak párját láttuk, de ott valamint Lippánál is ugyanazon okokból hagyta félbe munkáját a Maros.

A koszesdi nyeregtől s Dobrától délre a sokszorosan összevissza szabdalt magaslatok a Ruzska Pojana nevű csúcsban összpon-tosulnak, képezve a hasonló nevű hegységet, melynek lankás hegyháta kikönyököltek már Gyorok irányában az Alföldre s Lippai hegység név alatt kísérték a Marost egészen a tiszai szorosig. A hegység tömege még csak itt fejlík ki s Roskány mellett kifutó Riu-Dobra jobb partjától kezdődve legyezőszerűleg kiterült lánczo-latok sorakoznak a Maros, majd meg a Cserna felé.

Maros-Illyénél jobbfelé kell helyezkednünk, mert az idáig balra sorakozott indóházaknak vége szakadt. A kis helységből a három (rom. kath., ev. ref., gör. kel.) templom mellett legszembe-tünőbb b. Bornemisza Tivadar (hires zergevadász) laka. A báró telkén látható a vénhedt ház is, hol Bethlen Gábor születéshelyét keresik. Maros-Illye nemcsak mint járásbírósi, szolgabírói székhely bír jelentőséggel, hanem megette indul ki a viszka — kőrösbányai út s azonkívül a túlparti hegyvidéknek is látogatott vásártere; ép azért csak sajnálnunk lehet, hogy a Maros áradásai újabban sokat nyugtalanítják. Itt találjuk a valódi tanítók egyik mintaképét is. Xanthus Ignác r. kath. kántortanító személyében, kinek 33 évi lankadatlan buzgalma nélkül Ilyén a magyar szó bizonyosan ritkább volna.

Nyílegyenességgel hasítja vonatunk az illyei völgyteknőt, míg-nem Maros-Brettyén túl a Magora nevű bazalt hegy egy kis ka-nyarulatra kényszeríti.

E rövidke szorulat után az illyeihez egészen hasonló öblö-södésre gurulunk. Ezen folydogál a boczi patak, mely jelentéktelen kinézése daczára időnként roppant víztömeggel rohan ki a háttéri hegyek közül, úgy, hogy áradásai miatt hidját is meg kellett bővíteni. A táj kies, viruló szántókat erdős keret fut körül minden-felé, amarra keletre pedig a közeledő dévai és nagyági hegyek rajzolódnak le. Túl a Maroson Briznik-Szakamistól le Dobráig, go-sauformatio képezi az előhegységet éles barázdával különülve el a háttér kristályos tömegétől. Hanem a branyicskai pályaudvarral szembe a csillámpala kikönyököl a Maros mellé s Lersnyek felett erdős vonulatot képezve. Alatta a faluvégi úrilak (Szereday Ignác volt alispán özvegyének háza) képezé Bem József utolsó szállását, honnan a szintén idelátszó völgyön (Valye braty) kiseded csapatával 1849. aug. 18-án d. u. Kozma József nevű paraszt vezetése alatt Ruzsbergnek kimenekült. Branyicska falu egy diluviális fokterén fekszik, s az első udvarház báró Józsika Gézőnek br. Józsika Mik-lós regényíró fiának, ki maga is sokat tartózkodott itt, lakhelye. A báró csendes elvonultságában nemcsak figyelemmel kíséri irodalmi

mozgalmainkat, de buzgó pártolója minden jóra való vállalatnak s szép könyvtárral rendelkezik. Ifjúkora óta szorgalmasan vezeti naplóját s főleg az erdélyrészi és hunyadmegyei társasélet hű krónikájává kerekedett ki az már.

Az a másik emeletes kastély id. báró Józsika Lajos tulajdona, s épen az említett terrasse szélére épült szögletbástyái egyikére vonatkozik Kazinczynak br. Józsika Jánoshoz (az időbeli főispán) 1876-ban intézett epigrammja:

Martinuzzinak itt állt kápolnája s az utas
 Átnéz a Maroson áldva sóhajtva nevét.
 A kápolna ledől, de az utas látja hol állott
 S a bibort viselő hős papot emlegeti.

Branyicska vasútunkra nézve annyiban is nevezetes, mert a pályatest Aradtól 134 kilométer távolságban itt helyezkedik át a balpartra. Magas töltéssel indul vasútunk a széles ártérre, sőt a 255 mtr hosszú híd fele is a felett vonul el. Ebből 53·5 mtr szakaszt mindjárt az építés idején Schifkorn rendszerében vasból építettek. Akkor 12 nyílást nyert a híd, melyből a balparti hídfő és a vasszerkezet végpontja két masszív kőoszlopon nyugodott, a többi meg fából épült; de 1880. év december 30-án a vízfolyás fölé eső részletet pléhtartányszerkezetre változtatták át. A csinos vasszerkezet a diósgyőri vasgyárnak, — honnan kikerült — becsületére válik. A hídoszlopok kőanyagát Piski közeléből Gyertyámos falu határából hozták, hol a rómaiak által is használt kőbányák vannak.

A branyicskai híd épen a lezsnyeki szoros nyilatához vezet. Ezen a közön mosta át magát a Ruzska-Pojana éjszakkéleti kristályos pala vonulatán a Maros, ez tehát a határszéli hegységbe vajt kimosási völgy első portaléja, Erdély felől számítva, míg a másodikat Tisza-Burzsuk közt értük. A hídfőtől Vulcesd előtt Veczél felé hajlik a pálya; de a helység ott marad jobbra s mi határában robogunk el. Az ablakon kitekintve, épületrom, téglahulladék tűnik fel minduntalan a mesgyéken; sőt egyszerre a római castrumok ismeretes formájával bíró területet hasitunk át. Ez az egykori pagus közepén feküdt s őrsége a marosi hajózás ellenőrzésén felül az itt létezett híd vámszedését is teljesíté. (Statio vectigalis portorii). A mint kitűnő szaktudósunk Dr. Torma Károly egyetemi tanárnak feliratos kövekből sikerült kideríteni,* e helység Sarmizegetusa filialéjaként Micum név alatt szerepelt.

A veczeli pagus (Micum) faragott köveivel e század elején 1804-ben gróf Bethlen László, akkori főispán, a lezsnyeki szorosban általa vágatott új utat rakatta ki. De a feliratos kövekből, emléktáblákból igen sokat halmozott össze abban a kis faluban Maros-Németiben (mely mellett épen most haladunk el) gróf Gyulai Lajos, Döbrentei Gábor tanítványa s Kazinczy barátja. A kastély kert-

* Archeologiai Értesítő 1880. III. füzet 113 lap. Adalékok Dacia föld-
 és helyiratához. Torma Károly.

jében és lépcsőzetén vannak elhelyezve a kövek s azokról Fodor dévai orvos* egy kis füzetet adott volt ki, majd az Ackner Müller-féle gyűjtemény** Momsen a Corpus Inscriptionum Latinarum cz. műve is számos feliratot tartalmaznak innen, s hány szakember a daciai legiók táborhelyein megfordul, az mind felkeresi Németit is.

A kastély nyaranta jeles orientalistáknak, gróf Kun Gézának szolgál pihenő és munkahelyül. A tudós körökben Európaszerte ismert nevű gróf itt végezte el a Kun codex sajtó alá rendezését.

Németinél balra a Kaján patak völgynyílása mutatkozik s ott fehérlő kőfolyások hirdetik messzire az arany kutatások pontjait. Ez a völgy a török hódoltság korában N.-Várad felé a legjártabb útát tárta fel; itt jött először Martinuzzi is a Maros terére, mikor a hagyomány szerint lelkesülten kiáltott fel: „Szép vagy Erdély!“ A Maros felett keskeny út kanyarog a szoros torkolatától, hol egykor Bessenyő (ma Bezsán) és Kajántó magyar falúk feküdtek Maros-Sólymos felé. Régebb a szőlőkkel fedett hegyen át közlekedtek az idecsapó Maros miatt, s az egykori Báthori utat a burjánfalvi völgynyilatnál látjuk leereszkedni a Boiczára induló utat. A krétaképződésű hegy alatt jól kivehetjük Maros-Sólymost is (már a második Sólymos utunkban) az állami sóhivatal telepével s Barcsay Béla szolgabíró uri lakával, melyben Barcsay Abrahám özvegye: gróf Bethlen Zsuzsanna fogadta 1816. nyarán Kazinczyt.

Még csak pár percznyi út s ott áll előttünk a dévai cukorsüveg idomú várhegy. Épen alatta rohan el a vonat s az utas kényelmesen megkülönböztetheti az üde erdőöv felett borongó romot, mely mostani elhagyatottságában is díszét képezi az egész környéknek.

A völgy Branyicskától folyvást tágul s itt már 10 kilométerre szélesedett, elvezetve tekintetünket a nagyági hegyekig. Ebben látjuk, a negyedkor nagyszerű kimosásának torkolatát, a mint a Déva-Sólymos közt elterülő gosauképlet le Veczelig átszakadt, megindítva azt a titáni munkát, melylyel az erdélyi medenceze vizét a Ruszka-Pojan Hegyes-Bihar határhegységen csatornán át levezette.

Legnagyobb erővel zúdul ma is a Maros inntől kezdve le Zámig, mert Dévánál a Maros szirtje 620·88 (□ R.) Maros-Portusnál (Gyulafehérvár közelében) tehát a harmadkori völgymedenceze folyamán 652' magasan áll a tengerszín felett, tehát e 61 kilométer szakaszon csak 31·12' az esés, vagyis kilométerenként csak 0·51' esik. A Déva-Lippa erozionalis csatorna első és második portalóján Zámig (46 kilom. távol) már 122·85' az esés, vagyis ott 398·3-ra süllyed, a mi kilométerenkint 2·62' esésnek felel meg. Zámítól Soborsiníg 24·9' esik (10 kilométer távolság), miután ott 470·5' Soborsintól a kimosás végpontjáig Radna-Lippáig 40 kilométer távolság-

* Gyűjteménye némely Maros-Németi és Veczel határában kiásott római sír- és emlékköveknek, melyek jelenleg a maros-németi kertben felállítvák Kolozsvár 1844.

** Die römischen Inschriften in Dacien. Wien, 1865. Ackner halála után kiadta Müller.

ban ismét ily lendületet vesz a víz sodra; mert 358·9'-ra süllyed, vagyis 111·6' esik, a mi kilométerenkint 2·7' esést ad ki s így a Déva-zámi szakasznál rohamosabban halad. Radnától Aradig (45 km.) 334·5'-ra száll a víz tükre, a mi csak 24·4' esést tüntet fel; tehát minden kilométerre csupán 0·54' jut s így a Maros az eddig rohamos haladásból lassankint a síkföldi lassu terjengésre megy át. A nagy magyar medenczét az erdélyi medenczével visszakapcsoló eme csatorna hosszúsága (Déva-Lippa) 120·43 kilométer.

VII. A dévai vár és Déva városa.

A dévai vár keletkezése a mondák homályába vész el; a rege szerint három tündér vas, ezüst és aranyvárat akart építeni. A vas vár volna Déva, az ezüst Kalán s az arany meg a hasonnevű falu melletti. Az Árpádok alatt Déva vára már nagy szerepet játszott s állítólag itt tartoztatá le Apor királyát Ottót.* Nagy Lajos és Zsigmond királyok többször rendelkeztek a dévai várkapitánynak. V. László Hunyadi Jánosnak ajándékozta 56 faluval együtt s 1504-ben került vissza ismét a királyi kincstárhoz. Izabella királyné szívesen tartózkodott a szép kilátást nyújtó erősségben. Itt végzé életét az unitáriusok első püspöke Dávid Ferencz is, mint a vár nyugati börtöneinek lakója. Az ingatag Báthori Zsigmond 1601-ben Dévára helyezte fejedelmi udvarát, s midőn Bástá az országba tört: menekülése előtt kegyenczének Geszti Ferencznek ajándékozta a várat. 1603-ban Bástá ide hitta a rendeket s ha Sennyei közbe nem lép, az országgyűlést vérfürdőre változtatja át. — Az 1607-iki országgyűlés Dévát a fejedelmi várak közé sorolta. Bethlen Gábor sokat javított rajta, többi közt neki köszöni a város felől jól kivehető kerek bástyát. De a fejedelem azért a hegy lábánál a ma úgynevezett magna curia területén lakott s az ide vezető kapu eredeti állapotában őrzi nevét, czímerét és tőle nyert feliratát, így üdvözölvén a belépőt:

AZ VR MEGCERIZZE AZ TE KIMENETELEDET
MOSTANTVL FOGVA MINDCERCKEKE. PSAL CXXI

A. D. 1621.

(Az úr megoerizze az te kimeneteledet mostantul fogva mind öröкке. Zsoltár 121. (1621).

Barcsai Ákos s különösen Apafi Mihály neje: Bornemissza Anna itt érzék magukat legothonosabban. Erdély a Leopoldi diploma által 1689-ben a Habsburgok alá visszakerülvén, a várat kitatarozták. Rákóczy Ferencz hivei 1706-ban négy havi ostrom után kiűzték onnan a császáriakat, mígnem a béke után ismét visszakerült. Ekkor Steinville Erdély vasvesszejü katonai parancsnoka nemcsak a

* Déva vára Erdélyben Schmidt Vilmos. Az erdélyi muzeum Évkönyvei. IV. k. 1868.

falakat állíttatá helyre, hanem az országút mellé terjedelmes sánczműveket állíttatott s vároldalát futó árkokkal erősítetté meg. Steinville grófot a halál is itt érte utól 1720-ban, s utána ismét elhanyagolták Déva várat, úgy hogy összesen két hajdu képezé 1747-ben az őrseget. A belviszályok megszűntével s a vadászat módosulásával annyira letörpült egykori fontossága, hogy II. József alatt gróf Mitrovszki javaslatára teljesen odahagyták. Hogy ruináltatása teljes legyen, 1805-ben felszereléseit Pogány Francziska urnőnek 150 bankó forintért a katonai kincstár átadta, mikor az épületeket lehordták s abból a realiskola mostani helyiségét képező házat emelték. A rommá degradált sziklavár nemsokáig busonga megaláztatásán, mert 1817-ben Ferencz császár nejének annyira megtetszett a szép vidék, hogy elrendelé felépíttetését. Az építés 12 évig tartott, 116 ezer forintba került s 1829-ben ért véget. Ekkor teljesen újból épült a délre tekintő első kapu, úgyszintén a második és harmadik is, mely épen a vár udvarára nyílt. A külső falaktól egy alagutat építettek s a kálváriához egy rondellát vontak még nagyobb erősség kedvéért. 1844-ben is erősíték a falakat s nyolcz emberből álló őrség rendeltetett belé. Ekkor az alsó kaputól még egy másodikon keresztül csigavonalban kanyargott fel az út a kup tetejéig, hol 80 lépés hosszú hídon érkezett a látogató a felvonható utolsó kapuig. A vár udvara alig 50 lépés hosszú s jóval keskenyebb volt, szegélyét négy oldalt épületek képezék, de csak a déli volt teljesen kiépítve, a keleti romjaiban állott. A fedélzetről lecsurgó vizet cisternába fogták fel s a mellett állott a kisedd várkáporna. 1849. május 27-én épen pünkösdi vasárnapján vonult ide be makacs ostrom után a magyar honvédség; hanem már 1849. augusztus 14-én, keddi nap délelőtt 10 órakor ismeretlen okból légberöpült. A robbanás éjszak felé irányult s a déli oldalt rontotta össze, úgyhogy az egykori épületeknek csak falai meredeznek égnék; de azokat is egymásután aládöntögeti az idő és a „köpor“ gyűjtők büntetésreméltó buzgósága. Teljes megsemmisülését kár volna tétlenül nézni, úgyis oly kevés emlékeit birjuk nemzeti fénykorunknak s ez a Maros völgyében határozottan a legfestőibb alkotásu emlék. Hiszszük is, hogy a tulajdonos kincstár már csak Déva szépítése érdekében is átengedi e várat akár a város közönségének, akár a hunyadmegyei történelmi társulatnak s maholnap az idegen is magyarázó táblákról olvassa annak dicső multját s kényelmes sétautakon élvezi az innen kínálkozó nagyszerű kilátást. Akkor Dévát sétatere is híresítené, mert a vároldallal szépség és kilátás dolgában kevés pont szállhat versenyre széles e hazában.

Épen a várhegy kálváriául szolgáló kopár szirtjei alatt foglal helyet a fennebb érintett „magna curia“ nevű terjedelmes épület szegletbástyaival, mult századbeli kettős fedelével felhiva rögtön az idegen figyelmét Mostani alakját gróf Steinvillenek köszöni, s ez időszertint a megyei hatóság birja a kincstártól bérben, míg kicsinyített másában a „parva curiában“ az áll. fitanítóképzőintézet helyezkedett el.

Déva három temploma közül legrégebb a reformatusoké, mely-

nek mennyezete a Hunyadi-Szilágyi czimert viseli, s melyben az első reformatus püspök (Sándor András † 1579.) hamvai is el vannak helyezve. A rom. katolikusok temploma a mult században keletkezett, a görög keletiek pedig csak a 70-es évek derekán cseréltek fel újjal 1645 körül épült első templomukat. A város a várhegytől kiinduló horpadás lejtőjén a szó szoros értelmében szőlőhegyek koszorujában fogadja az érkezőt. Nyugatról jövet a várhegy elfedi; de keletről igen tetszetős látképet nyújt. A Maros partján az országút által elválasztva egy külvárossal: a görög várossal is bír, mert a Hajós, Sváb negyed ilyen számba kevésbé jöhet. A sváb-negyed a magna curia építése idején idetelepített német munkásoktól vehette nevét, mert a Szárhegy mögött ugyanez időből egy forrás „németek kutja“ nevet visel s tudva van, hogy onnan hozták az építőanyagot.

A Görögvárost meg az I. Leopold alatt betelepített bolgároktól keresztelheték el, mert az előtt Új városnak nevezték s még 1714-ből az ev. ref. egyház lelkésze feljegyezte: hogy oláhok csak az Ujvárosban lakhattak s onnan a lelkes engedelme nélkül be nem költözhettek. A dévai ev. ref. egyház lelkésze Szöcs Sándor pedig legutóbb okmányilag bebizonyította, hogy Bethlen Gáborig tiszta magyar helység s oláhság se lakta volt. Bethlen telepít be 1620 körül 4-5 oláh jobbágyot; de már 1645 körül templomhelyet kapnak Solti János ref. paptól, annyira felszaporodtak, hogy Apafi alatt és 1694-be másodizben kénytelen szerződni velük a ref. egyház a megtagadott szolgálmányok miatt. E rövid másfélszázad alatt roppant változáson ment át a dévai lakosság. A szép kiváltságok dédelgető védpaizsa alatt ide telepített 90 bolgárcsaládnak csupán két férfi sarja él; az oláhság számban túlsulyra emelkedett s az ősi családokból alig egy pár jött át korunkra. Alkotmányunk helyreállítása óta azonban félreismerhetetlenül emelkedik, mert ide mint Hunyadmegye természetes centrumában koncentrálták a közigazgatási hatóságok kívül a törvénykezés, tanügy, honvédelem és pénzügy organumait. sőt 1871-ben két állami iskolát nyitott meg a kultusminiszterium, az áll. reáliskolát és fitanítóképzőt.

A reáliskola kezdetben négy osztályra volt tervezve, mindazonáltal Trefort miniszter úr figyelembe véve az idevaló népességi állapotokból származó fontos culturalis és politikai érdeket: 1876-ban a kiegészítést elrendelte. Az iskola iránt országszerte meleg érdeklődés mutatkozik s miután a megyei lakosság nagymérvű szegénysége képezi a mivelődés legnagyobb akadályát s fajunk pusztulásának legveszélyesebb okait, nemcsak a tanári kar tartá sürgősnek egyik kartársa indítványa folytán, u. n. segélyzőegyletet létesíteni, hanem Szathmáry György jelenlegi országgyűlési képviselő is szép eredményű gyűjtést rendezett a „Hon“ s „Igazmondó“ hasábjain, sőt hazánk iróinak készséges támogatásával egy díszes Albumot is becsátott ki. E gyűjtések ugyan nem pótolhatják a nagymérvű szükségletet; reméljük azonban, hogy lesz még alkalom a nagy közönség áldozatkészségére apellálni s a Hunyadiak szülőmegyájének nemzeti regenerálása lelkes pártfogókra számíthat minden időben.

1871-ben a képezdén kívül akkori főispán Baresay László nejének báró Bruckenthal Antonia úrhölgynek kezdeményezésére az idevaló nőegylet egy leányiskolát is létesített; két év előtt pedig történelmi és régészeti társulat is alakult gróf Kunn Géza akad. r tag s a Codex cumanicus nagytudományu szerzőjének elnöklete, valamint a jogtörténelmi irodalom jőnevű munkása: Dr. Sólyom Fekete Ferencz alelnöklete alatt. A társulat iránt a megye határain tuáról is meleg érdeklődés mutatkozik s az itt nagyszámban található római emlékek felderítése már magában szép munkássági tért jelöl ki tagjainak. Közmivelődés tekintetből nem mellőzhetjük az idevaló Nemzeti Casinót se, mely báró Nopcsa László főispán-sága alatt létesült, egyike a legrégibbeknek 1847 óta, saját házzal s az egész megyében leggazdagabb könyvtárral bír. A város polgárai tűzoltó-egyletet is tartanak és legutóbb gazdasági egyesület keletkezett.

Déván az idegennek a kiszállást már azért is ajánlhatjuk, mert az egész vasútvonalon egyedül itt tárja fel a természet az eruptív kőzetek egyik sokat emlegetett nemét: a trachytot s annak nevezetesen andesit faját. (Labarador, amphibol, biolit, magnetit, andesit). A várhegy képezi a város mögött feltolulú andesit-csoport első hirnökét. Úgy látszik mostani helyére lecsuszamlás által jutott, mert az áttört krétaképlet nem nyújtott elég szilárd alapot.

Tuffáját a vajdahunyadi vár restauratiojához ékítményekre használták s 1869—70-ben szorgalmasan bányásztak. E tuffában sok növénylevonat, dió, mogyoróféle gyümölcszárvány került annak idején napfényre és a hazai gyűjteményekbe.

Nyugat felé a Mál megett a Szárhegy (Colora) élesen kialakult gerince emelkedik fel, mint a délről éjszagnak irányuló fővonulat legkülső tagja, mert a két előbbi külön van válva. A Szárhegygyel a Decebal függ össze. A hagyomány szerint Decebalnak egyik vára Déván feküdt, de semmiesetre nem e hegyen, mert alig van rajta pár négyszögméternyi szabad terület. A Decebal hármascusában holdvilágnál s egy kis phantasiával égnek fordult arcot (plane Traján arcot) lát a lakosság. A Decebáltól ágbogasan terjed szét Brettelin, Kozolya, Száraz-Almás faluk (dél és délnyugat) felé a trachyt. Déváról a legkülső ágat a Bersan nevű kincstári erdőben látjuk. Az alatt a Somkerek patakán (Petrosza) már a rómaiak kőbányászatot üztek, sőt egy név szerint még nem ismert helységük is itt terült el. A napjainkban fejtett kockakövek lejutnak Szegedig, használják a piskii, petroszényi szárnyvonal alagútjaiban és ebből került ki Arad kövezete.

Déva mellett egyik öbölmaradványát találjuk a Marosvölgy kiterjedt krétatengerének. Közvetlenül a város szélső házainál veszi a gosauformatio dél és nyugat felé kezdetét s durva szemcsés mészkő, szürke csillámdus és conglomeratumos homokkő, majd egy kékes szürke legfelül sárgába átmenő vékony lapokra való kövületekben szegény marga (inoceramus marga) következik. A települési viszonyok azonban a neogon korban végbement trachyterruptio által tetemes háborgatást szenvedtek, s a rétegek összevisszagyrűdéseit

nek, vetődéseinek szép példáit szemlélhetjük a Csengő árkában. Déva körül bányászat is folyt a multban, Gr. Steinville is tétetett aranyra, rézre kutatásokat s a várhegyen is látszanak furlyukak. A városba szakadó két patak árok mindenikén találni rézérczeket (malachit, azurit, tivolit) s 1872—5. közt egy társulat a Maros partjára terjedelmes lúgót is állíttatott volt, ezek értékesítése céljából. A bányászat azonban nem valósítá meg a hozzákötött reményeket. 1879 ig a várostól keletre a Horgasban működött egy zuzda, hanem az is pusztulásba ment.

VIII. Nagy-Ág.

Ha a dévai várhegyről délre tekintünk, egyszerre a Retyezát és Pareng fellegekbe nyúló ormai esnek látkörünkbe, éjszakknak fordulva pedig az Érczhegység zöme: a Csetrási hegység a legtisztább körvonalakban fejlenek ki. A harói völgyelés épen a hegység talpához Hondolhoz fut, honnan fel a Hajtóig (3311·6') minden orom, szakadék egy pillantással áttekinthető. A tarajos gerincz délkeleti sarkán a Kornu-Csetrasuluj, a délnyugaton a Csetras mare áll, mely mindannyinál magasabbra 4093·59 lábra emeli fel fejét. E két pont között ívalakban képződött ki a trachytlánczolat, mely emitt balra a Kajánpatak völgyében, éjszakon pedig a Körös mellett Krisicsornál érintkezik a Körösbányai hegységgel, míg délkeleten az arányi kuppal hanyatlik el s éjszakon a gyógyi patak mély bevágásával egyszerre megszakad. Sehonna szzebbnek, kimagaslóbbnak nem tünik fel e hegység, mint a dévai várhegyről, mert innen egy mértföldnyi horpadás ellentéte fokozza az általános magasságnak különben is jelentékeny méreteit. De e hegység nemcsak orographiai egyediségével ragad meg, hanem természeti kincsével is felülmulja az itt hullámzó hegycsoportok mindenikét. Az a szétszórt fecskéfészek módjára épült helység az ide látszó három templom körül: épen az erdélyi aranybányászat gyöngye: Nagy-Ág. 1746-ban még rengeteg erdők feküdtek ott, midőn Ormirugyán Juon a Barcsay család kanásza, a Hajtó alul egy aczélszürke érczet vitt Born Lajosnak Gyulafehérvárra, ki Hondolon már elébb bányauzelmet folytatott. Born eleinte figyelembe se vette az igénytelen érczet, míg nem kémele útján gazdag aranytartalmáról meggyőződött. Minthogy idevaló vállalkozók nem akadtak, Wildburg mérnökkari századossal Gyulafehérvárról 1747-ben nyitotta meg az első tárnát (Mária). A bányászat 1756-ban 275.591 frt, 1757-ben 206.159 frtot jövedelmezett, s jóllehet a szilárd zöldkőtrachyt nehezen munkálható, mégis oly gyorsan haladtak, hogy 1750-ban már a hatodik altárnát (József) nyiták, félórányira a bányateleptől; 1825-ben még alább, a ma leginkább használt Ferencz-tárnát. A mivelet altárnák által történik s 1878-ban termeltetett 138 kilogram arany, 94 kilogr. réz, 219.461 frt 191 értékben, a tiszta jövedelem pedig 28,303 frt volt, mi 1879-ben 78 ezer frtra emelkedett. A most folyó 1882 ben pedig megkezdik Csertésről az 1848. óta folyvást tervezett új altárnát is, melylyel 160 méter függőleges légmagasság nyitattik meg s a bánya jövője

több emberöltőre biztosítva lesz. Nagy-Ág kizárólag bányalakossággal bír, kik közt csak néhány iparos, kereskedő található. A bányaműnél 614 férfi, 6 nő és 63 gyermek nyer foglalkozást, kik szakmány szerint 40 krtól 1 frt 20 krig, a nők 24—30 kr, gyermekek 10—20 krt keresnek naponta. A munkások és özvegyek nyugdíjban, betegség idején gyógyszerekben, orvosi ápolásban részesülnek, mit részben a személyzet társuládája fedez.

Termés arany csillogását azonban hasztalan várja a látogató Nagy-Ágon, mert itt tellurérczek u. m. Sylvaniait (Transsylvaniaiáról, máskép irásérez), s ennek változatai a Krennerit, Petzitet, majd meg Nagy-Ágit képezik a bányászat tárgyát, s csak kohászatilag áll elé ezekből az arany. Mult évi októberig a völgyben fekvő Csertés kohója dolgozta fel mindezt, hanem most az összes kohászat Zalánára van koncentrálna. A nagy-ági bánya részvényeiből legtöbbit az uralkodó ház és a kincstár bír: utánuk a bécsi Drasche család következik, mely vásárlás útján kereste meg több eredeti részvényes, egyebek közt a Born család jogát. A társulati közgyűléseken (rendesen nyáron) tehát ezek képviselői döntenek. A bánya mai virágzó állapota helyett az 50 évektől a mult évtized közepéig hanyatlásnak indult volt. Akkor Hütl József lett bányagazgató, kinek szakértelme, szerencsés keze és tapintata egyszerre áldást hozott ide. Méltán tüntette tehát őt ki kormányunk közelebről főbányatanácsosi czímmel. Ő az iskolaügynek és magyarosodásnak is nagy hasznára volt. Most magyar áll. népiskola működött ott a korábbi német helyett s a bányafelőrök ipariskolája is, melyet Franzenau 1836-ban német tannyelvvvel alapított s a most i. évben magyarra alakul át, mert az előkészítő osztály már így is működött. Ime egy hazafias ügyszerető, jó tisztviselő mit tehet, ha van benne tapintat és erély. Nagy-Ágon méltán hangzik tehát a jelszó: Szerencse fel!

IX. Déva környéke (Haró és Vajda-Hunyad.)

Ha Nagy-Ágról lejövet nem kerülünk M.-Sólymosra, hanem egyenesen követjük a völgyi patakot, egy csinos helység esik utunkba. Hunyadmegyében a magyar helységek ritkák, tehát már ezért is szentelhetünk egy kis tért e fehér hollók egyikének. A harói nemesek kiváltságukra sokat adtak, s annyira belejöttek volt a latinisálásba, hogy egy kérelmüket is így vezették be Ferencz császárhoz: „Nos harojamus damus instantiamus“ s mert a per tárgya a határba betolakodó idegen marhák kitiltása volt, tehát kijelentették, hogy ők nem irgalmaznak senki barmának, hanem „fülit farkát levágantes ita remittantes“. Ezt persze nem tanácsos ott feszegetni, s mi is csak sugva mondjuk el, mert őszinte tiszteletünket és vonzalmunkat birják már csak azért is, hogy szívósan megőrizték magyar voltukat. Ezt pedig a tanulás biztosítá részükre. Nem egy régi táblahírő tette félre az ügyvédi diplomát s a boldog középszer emberévé szegődött itt. Az ilyen emberek azután nem vártak államsegélyt, vármegyei admonitiot, hanem saját emberségükből jó népiskolát teremtettek. Mint buzgó kalvinisták templomukra is gondot

fordítanak, s a hunyadmegyei faluk közül még csak Lozsadon látni ilyen népes vasárnapi magyar gyülekezetet Tűzhelyét se hagyja el egy könnyen a harói s a falu tornyához ragaszzkodó patriotizmus az iskolából és iparos műhelyből egyaránt visszavezeti őket. Csakis így maradhatott épségben ez a kis magyar fészek, különben ez is beolvadt volna, mint annyi más, az oláhságba.

A hol a lakosság mozgékonyabb elemekből áll Hunyadban, ott a magyar jelleg csak ideiglenesnek tekinthető. Így Haró szomszédja Kéménd még e század elején virágzó ref. anyaegyház volt; apja csak a 70-es évek végén halt ki s ma a templom pusztulóban; az egykori patronusok családi sírhelyeit befutotta a dudva s az összes magyarság alig 10 családra olvadt le. Haró és Kéménd tőszomszéd-ságában egy-egy savanyú forrás buzog, melyek vizét kétkerekű talyigán árulgatják a dévaiaknak. Amarra lennebb Maros-Sólymos mögött Boholton pedig egy kis vasas fürdőt is használ a környék; de akadnak patienssek messzebb földről is, kik a berendezés kezdetlegességét szívesen eltűrik a kitűnő gyógyhatását.

Dévára visszatérve, a 99. órháznál dübörög át vonatunk a Cserna főágán. (mert a városban csak egy csatornát láttunk), s ugyanekkor megnyílik jobbra Szent-András és Szántóhalma közt a Vajda-Hunyadnak irányuló Cserna völgy. A cerithium emeletbe vajt tágas völgy-csatornában, ama jegenyés jelöli Kis- és Nagy-Barcsa ikerhelységeket a Barcsay család uri lakaival. Az a kastély, mit Barcsay Ákos fejedelemnek építettek az ország rendei, most éppen Hunyad-megye kormányzó alispánjának Barcsay Kálmánnak képezi tulajdonát. A Cserna jobb partján Csernakereszturt, Al-Pestest találjuk. Mind tiszta magyar helységek voltak egykor, a családnevek ma is azok; de csak Al-Pestesen találunk magyar egyházat, a többi nyelvét is elfelejtette, vallását görög keletivel cserélte fel. Al-Pestesen Barcsay Ákos csinos kastélya előtt elhaladva, csak betekintünk a felpestesi oldalvölgybe, hol a Makray család ősi hajléka integet vendégszeretőleg az utas felé. Innen már rövid ut V.-Hunyadig, de azért a ki oda törekszik Piskitől, vagy Dévától 16 kilométer kocsizásra számítson. Mivelt utazót azonban nehezen riaszt el a kitérés V.-Hunyad megtekintésétől s valóban a nagyhirű vár nemcsak hozzáfűződő történelmi reminiscenciáknál fogva érdemli ki e meleg érdeklődést, hanem építészeti tekintetben is nagyszerű emléke a Hunyadiak dicső korának, művészet szeretetének. Mostani alakjában egy szabálytalan négyszöget formál, mert a Zalasd szédítő sziklapárkányára épített Hunyadi János-féle törzsepületet Mátyás király a kapú irányában egy renaissance stílusú keresztoszárnyal toldotta meg (1480-ban), azután a főépülettel párhuzamos szárnyat illesztett oda Bethlen Gábor (1620), s végre összeférczelte az egészet Zolyomi Dávid. 1724-ben szállott át a fiscusra s az uradalmi tisztség székhelyéül szolgált Ugyanakkor tűzték fel a kapútól balra látható kerek bástyára (tarka bástya, mert dült négyszögű rajzok tarkíták) a kétféjű sast, de 1815-ben a villám lesújtotta. Időközben pusztulásnak indultak az épületek s Ferencz császár 1817. körútjában annyira megkedvelte a várat, hogy helyre-

állítására 20 ezer frtot rendelt. 1829-ben villám sújtá a kápolnát s 1854 ápril 13. éjjel a tarka bástyából kiütött tűz lakhatatlanná tevő. Csak 1857-ben szánta rá magát az osztrák kormány, hogy 400 frt 30 krt engedélyezzen a legszükségesebb javításokra. Ekkor a budapesti egyetem orvoskari tanára, a jó öreg dr. Arányi Lajos hazafiúi lelkesedéssel karolta fel V.-Hunyad sorsát, megírta monographiáját s izgatásainak köszönhetjük, hogy az alkotmány visszaálltával a törvényhozó testület nagyszabású tervezet alapján királyi kéjlakká, később vadászkastélylyá akarta a várat átalakítani. Az építést egész hévvel kezdék meg, de a tervező Schulcze csakhamar elhunyt. Utódai rendszertelennül fecsérték az évi általánnyokat s a beállott súlyos anyagi helyzet nem engedé meg, hogy a megindított széles alapon folytassák a munkálatokat. 1880-ban a pénzügyminiszterium ügyköréből a vallás- és közoktatásügyi miniszterium rendelkezése alá jutott a vár, s Trefort miniszter úr ismert műszeretététől remélhetjük, hogy az mielőbb stylszerű emlékművé alakul át.

Hunyadhoz közeledve, csupán a városka előtt bontakozik ki előttünk a vár, de teljesen csak is a Zalasd sziklafokáról tekinthetjük át. Alattunk a keskeny sziklacsatornában háborogva zuhog a Zalasd vize, mely fölé a Hunyadi János-féle lovagterem könnyed erkélyekkel könyököl ki. Egy híd vezet át a szédületes mélység felett. A kapú tetején életnagyságú érclovag áll s első tekintetre szinte várjuk a daliás lovagok felrobogását. Annál lehangolóbb a belülről mutatkozó állapot. Az egyetlen Bethlen tractus van félig-meddig kitatarozva, csakhogy ott se találunk bár egy bevezett szobát. Fájó érzés fog el a lovagteremben, melynek az ajtóhoz legközelebb álló márványoszlopát e felirat futja körül: Hoc opus fecit fieri Magnif. Do. Joannes de Hunyad, Regni Hungar. Gubernator, anno dni 1452 Két sorjában állnak a hatszögű oszlopok s a rájuk boruló csúcsives boltozaton paizsokon látjuk a Hunyadi Szilágyi család s az ország czimereit. Ezzel szemben építteté Mátyás a kápolnát, melyet a későbbi kor rossz izlése letörpített. Mellette a mély kút, melyet a török foglyok véres verejtékes munkája mélyített a kemény mészsziklába. Itt kijuthatunk egy kis terrasszra, honnan a Cserna völgyre s a közel hegységbe ékelt rákosdi öblösödésre nyílik kilátás. Ezen az oldalon csak fal futott eredetileg végig. Kívül a négyszögön egy fedett folyosó kapcsolja össze a magára álló Nye bojsza (né félj!) bástyát, mint a szláv ajkú várórség elnevezte.

Mindez az emeleti helyiségekkel egy nagyon is szűk szirtfokon szorong s csak sajnálni lehet, hogy a restauráció nem szorított csupán az eredeti Hunyadi János-féle részre, mert azóta legalább ezt az építészetileg is legbecsesebb szakaszt birnök, míg most a rombolás stadiumában áll minden s a mit helyreállítottak az is lelkiismeretlen munka gyanánt sürgős javításokat igényelt. Nem csoda tehát, ha önkénytelenül eszünkbe jutnak Kazinczy sorai:

Szirt rendithetlen, mint karja és keble rakódnak

Nagy mint ő, nagy mint társai, mint fia nagy:

Hol van urad? hol van Mátyása? hová leve László?

X. *Piski mint vasuli telep.*

Vajda Hunyad megett érdekes kirándulási helyül kínálkozik még Telek, a brassói bánya- és kohó-társulat vasbányája, s egy oldalvölgyben Govasdia-Gyalár a kincstár kohó és vasbánya helye, csak hogy egyhuzamban elég volt ennyire kitérnünk s kövessük vonatunkat, mely eközben egy viaducttal átvágva magát a Cserna és Sztrigy vizválasztójának végnyulványába, a Dédács és Piski között emelt telepen piheni ki fáradaimit.

A piskii telep künn a sík mező közepén keletkezett Dédáctól $\frac{1}{2}$, Piskitől jó $\frac{3}{4}$ óra távolságban, Bem 1849. február 9-ki győzedelmes csatájának területén. E pont kiválasztása az okból vált szükségessé, mert a Petrosenynek vezető szárnyvonal csomópontján kelle a műhelyszolgálatot összpontosítani s a legközelebbi város Déva, valakinek információja alapján abból a sajátos felfogásból kiindulva, hogy a vasuti telep reá nézve károssá válhatik: annak helyet nem volt hajlandó szolgáltatni. E miatt van szánúze a munkás népség és tisztikar ide s Déva elesett a telep soknemű előnyeitől.

A vasút társulatra is hátrányokat teremtett a dévaiak szűkeblősége, mert tetemes építkezéseket kelle foganatosítani. 1868-ig ugyanaz volt tervben, hogy a Tiszavidéki vasút veszi igazgatása alá az erdélyit s Piskiben csak a legszükségesebb tatarozások eszközölnének. Igy hát két tisztilatot és 6 munkáshajlékot állítottak csak, melyek az üzlet megnyitása után rögtön elégteleneknek bizonyultak, úgy hogy a szomszédos községbe s főleg Dévára kelle a munkások egy részét elszállásolni. A hat kis házhoz tehát újabb 50-et építtetett a főigazgatóság, s mivel azok mellé különféle iparágra és üzletre odaköltözött családok még egy annyit állítottak, rövid idő alatt egész amerikaiason kis várossá nőtt a colonia.

Idővel a műhely- és vonat-mozgósítás számára emelt épületeket is megnagyobbították, vagy átalakították; a javítási vágányokat szaporították, sőt 1873-ban a végleges kocsifelszerelési és mozdonyműhelyek építése is bekövetkezett. Ez idő alatt a járműveket is annyira szaporították, hogy a műhely és vonatmozgósítási szolgálat eszközei élénkebb forgalmi igényeknek is megfelelhettek. Közvetlenül a pályaudvar bal szélén látható a fűtőház két épülete, egyenkint 3 vágánnyal és 9 mozdony állással; mellettök három fő- és ugyanannyi melléképület egyesíti az esztergályos-, rézműves-, mázoló-, kovács- és kerékkovács-műhelyeket, az irodai helyiséggel. gépházzal, ahhoz járó kút és szivattyúművel meg festékdörzsölő géppel együtt.

A mászor büszkén fel s alá robogó mozdony szétszedett tagokkal fekszik a munkáshad előtt, mint anathomus asztalán a hulla. Kalapács, fészítővas képviselik a scallpelt, s izmos sürgölődő munkáshad a bonczoló mestert. Csakhogy a feltámadás harsonája s a szétbontott tagok kijavított állapotban ismét visszakerülnek az organismusba. Szerkezetre nézve a mozdonyok 5 classisba sorolandók.

Az I. osztályiak Maffeitől (München), a II. osztályiak Günther és Sigtól (Bécs-Ujhely) a tiszavidéki vasút szabványai szerint készítették; a szárnyvonalra pedig a gyöngébb sín-szelvényeknél fogva, III. osztályú Maffei-féle mozdonyok vétettek fel, de később a sín-szelvény és gyöngébb műtárgyak megerősítése után a Magyarországon érvényben álló szabályok váltak mérvadókká. Ekkor a szárny-pálya (Piskii Petrosény) számára rendelt 8 mozdonyt a nagyobb csési viszonyokra való tekintetből gőzfékekkel szerelték fel. Ezek segélyével kedvezőtlen időjárási viszonyok között, nagy esőzéseknél és erősen megterhelt vonatoknál a vonatsebesség tetszés szerint mérsékelhető, ha mindjárt néhány kocsfék felmondta volna is a szolgálatot.

Társas igényeinket is képes a telep kielégíteni. Mindjárt a pályaudvar jobb felén árnyas sétatér hívogat; van egy díszes társas helyisége, gőzfürdője s az itt rendezni szokott tánczvigalmakat, hangversenyeket a fél vármegye látogatja.

A vasúti társulat a jövő nemzedék mivelődéséről is bőkezűleg gondoskodott, s iskolája által a polyglott lakosság közt, a magyarosodásnak is nagy szolgálatokat tesz. Az iskola 187²/₃-ben 100 tanulóval nyílt meg s a következő tanévben az állam is engedélyezett egy tanerőt. Azóta felszerelés dolgában is nagy haladás történt s a vizsgálatokat igazi öröm meghallgatni. Legutóbb az iparos oktatást is foganatosították s úgy a főigazgatóság, mint a tisztikar évről-évre nagy áldozatokat hoznak a szegény tanulók segélyezésére.

XI *Kazinczy Ferencz kedvencz tartózkodási helye: a dédácsi kastély.*

A piskii telepről Dédács meglátogatása nélkül el nem távozhatunk. A vasúti telep alatt éjszakra kis falu és csinos udvarház tűnik az utas szemébe. Ez Dédács falu, melyet Kazinczy Ferencz 1816-ki ittléte és Dédácshoz című odája tesz emlékezetessé. Akkoriban gondozott park terült el a kastély megett le a Marosig tartó partszegélyen. A festői táj, változatos népviselet hogynem ragadták volna el itt Kazinczy fogékony lelkét, midőn a Retyezátig kitérő tündéri panorama közepette a ház angyali jóságú urnőjének (gróf Gyulay Ferenczné) szellemes társalgása s a környékről tiszteletére sereglett előkelő vendégkoszoru édesíték meg napjait.

Kazinczy Erdélyi útjának főczélját épen gróf Gyulayné meglátogatása képezé, kit még ifju éveiben tanult volt becsülni, midőn gr. Török Lajos oldalán tanfelügyelősködvén, főnöke és gr. Roggen-dorf Aloiza házánál összegyűlt társaskör szívesen látott vendégei valának. Dédácson egy hónapig pihente Kazinczy úti fáradozásait s egy szilsoport vala azalatt legkedvesebb nyughelye a park közepén. Akkoriban odáig gesztenyesor vezetett s balra egy tó himbálózott az erdőnyi lombsátor alatt. A kert arculata nagyot változott máig, hanem a szilsoport váltig daczol az idők viszontagságaival, mintha csak várta volna, hogy a hálás utókor kegyeletének tárgya lesz

még egykor. És valóban 1881. szeptember hó 25-én a kastély jelenlegi tulajdonosa Fay Béláné, szül. gr. Kunn Irma urnó fivérével gr. Kunn Gézával a hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat küldöttségének jelenlétében emlékkövel jelölék meg a helyet. A két méter magas oszlop Kazinczy eredeti tervajza szerint készült, ki „Erdélyi leveleinek“ egyikében kifejezé határozott óháját arra nézve: hogy boldogságának „maradjon fel emléke“ „hogy e hely legyen enyém, mikor én már nem leszek“, s mutassák e helyet, „hol járánk a Maros szélén s a fekete szilas lombjai alatt“, ezt mondván „nem lehet e minden érdem nélkül, kit e jók szeretenek“. A feliratot (Kazinczy Ferencz kedvencz helye 1816“) s az oszlopon látható lepkét és lantot az ő terve szerint vésték fel. Most tehát 65 év multán beteljesült a költő óhaja: hogy valaki a szent helyre lép epigrammaját és nevét nevezze. Azért szenteljünk mi is egy-két perczet dicső emlékének e helyen s olvassuk emléksorait:

Strigy és Maros istenei, kiket a gyeplő szőnyege szólít
Tánczra és kiket az agg szilas éje fődöz,
És te kies völgy itt sziklás vadonidnak ölében,
Melyre a dévai vár orma busongva nevet:
Vendégtek megyen, ő titeket most lát meg utólszor
Oh de ti hagyjátok zengeni néha nevét:
És mikor ő ide lép s a víz szélére hanyatlak.
És mikor a szeretett Lotti¹ kiáltja Zsenit,²
Zugjátok neki: távozik az s messzire, de lelke
Hozzád, élte kegyes anyala visszahajt.

XII A piskii csatatér.

A vasúti gyarmattól $\frac{3}{4}$ órával feljebb terjeng az a kis falu túl a Strigy erdős partján, melytől a telep nevét nyerte s melynek düledező hídjához fűződik szabadságharcunk 1849. febr. 9-ki diadalának emléke. A gyorsfutású hegyi patak a mellette hosszában kiterjedt falut egész kedvteléssel bontogatja, úgy hogy a „kisarkantyúzott“ parttól egy telekhouzzsal voltak kénytelenek meghátrálni a falusiak s amaz emlékezetes csata legvéresebb színhelye a fogadó is veszélyben forog. A híd védhető gerendáit maholnap elszedik s értesülésem szerint ez év folytán vashíddal cserélik ki kegyeletünknek e felszentelt tárgyát, hol az erdélyi részek szabadságharcának már-már leáldozó napját Bem apó újból felragyogtatta volt. Tán nem lesz érdektelen, ha egy korábbi cikkem³ alapján a vég-

* Lotti a grófnő leánya gr. Kuun Irma és gr. Kuun Géza édesanyja gr. Kunn Lászlóné.

** Zseni Kazinczy leánya, kivel utazott

*** Hunyadi Album. Szerkesztették Szathmáry György és Szabó Endre Budapest. Tettey Nándor és társa bizománya. A piskii híd képekkel 43—46 l.

pusztulás szélén álló hidat megdicsőítő csata részleteiből vázlatot állítok össze.

A szerencsétlen vizaknai csata után (1849. febr. 3) Bem serege romjaival Dévára vonult s ott febr. 7-én a Magyarországról érkezett segélycsapatokkal ismét 7500 ember, 1000 ló és 28 ágyú állván rendelkezésére a piskii hídhoz sietett b. Puchner feltartóztatására.

A Sztrigy mindkét partját sűrű fűzes borítá akkor. A császáriak a jobb parti magaslatokra támaszkodva fejlődtek ki; míg Bem azon a térs síkon foglalt helyet, mely a Hátszeg felől jövő útnak az aradi fővonalba szakadásánál képződött. Ezért tekinté Bem éles látása az egyszerű fahidat Erdély kulcsának s mondá ki amaz emlékezetes szavakat: „Brücke verloren, Siebenbürgen verloren!”

Már reggeli 6 órakor megdördültek az ágyuk. Báró Puchner kétszeres erővel támadott s szükség esetében számíthatott az oláh-ságra is, kik az aranyi hegyfok tetejéről lesték a fejleményeket. Minthogy pedig a Vizaknánál elfogott magyar hadi levéltár egyik okmányából a császáriak megtudták, hogy a fehér kendővel közeledő ellenfél bántatlan fogadását Bem elrendelte: nem állották cselhez folyamodni. A Bianchiak béke jellel egész a mieinkig jutottak el s ott a tiszteket körülvéve igyekeztek a honvédeket foglyokul ejteni és leöldönsni. Szerencsére Czetz idején észrevette az álnokságot kiábrándítá a barátkozó magyarságot s az ölelkezésből elkeseredett tusa fejlődött. A hídon át folyvást küzdve, Padig hátráltak a császáriak, midőn egy kartács megzavarta a bihari zászlóalj s azok magukkal ragadták a domboldalon csatározó honvédeket, kik a hajlásokból nem láthattak előre. A zavar általános lett s a hátrálókat csak Dédács előtt téríté meg Bethlen székely tartalékjával. Még nagyobb hévvel újult meg most a csata. A híd másodszor is birtokunkba került s bár a jobb parti fogadó helyiségeiben a Bianchi ezred (lengyel) egy zászlóalja később volt elvérzeni mint megfutni; s a császáriak kénytelenek voltak sebesü tjeikkel (köztük Lozsenu ezredessel) Szászvárosra onnan Szászsebesre futott.

A vonat utasa épen a vasuti hídról kiveheti a csata közép-pontjával szolgált rozszant hidat; ott áll mellette a fogadó falaiban még ma is mutogatva a csata napján kapott golyókat.

Vessünk egy bucsúpillantást még a Sztrigy ág völgynyilatán a Hátszeg vidék felé kínálkozó nagyszerű tájképre, melynek koronájával a háttérben a Retyezát felséges orma bámul a messzeségbe s azután siessünk vasutunkhoz, mely nyugtalanul füttyönget a pályaudvarban.

XIII. Az aranyi hegy és Tordos kőkorszaki telepe.

Innen balra emelkedik a teknő alakú aranyi hegy, melyre a monda a három tündér által tervezett várak egyikét helyezi. A fátlan tetőn van is egy sánczvár s alatta Petris nevű castrum sta-

tivum* maradványait fedezte fel Rápolton felé dr. Torma Károly egyetemi tanár; minthogy a Maros-felé néző meredek alatt dalnát bányászokkal aknáztatták a gyönyörű kőzetet, melyet a vasút is szívesen használ. A kőzet háromféle külsővel fordul elő. Egyik félesége hamvasszürke, vagy hamvaskék igen tömött szálkás törésű alapanyaggal, kevés ásványos kiválással. Kinézése legűdőbb s dr. Koch Antal kolozsvári egyet. tanár, ki e hegyről az Akadémia megbízásából monographiát írt** ezt tartja eredeti kőzetnek. Azonban nagyon korlátolt mértékben fordul elő a déli szakadék harmadik szirtfokán, s a vörhenyesszínű, érdes tapintatu, finom, szemcsés szövettű féleség, de különösen a vörhenyes szürke féleség játszik uralkodó szerepet. Ezt használták fel Veczelen (Micum a rómaiak s korunkban a vasuti vállalkozók. A kőzet augit andesit s ásványtani körökben Európaszerte híressé vált az okból, mivel zárványként a quarcznak tridymit változatát tartalmazza, melyet G. von Rath bonni tanár a Pachuca mellett (Mexiko) fekvő Cerro S. Cristobal augit andesitjében fedezett fel lege őször. Még két új ásványt is mutatott ki abból dr. Koch a Szaboitot és a titanitnak egy módosulatát: a Pseudo brookitot. Ezeket kívül ismeretes zárványok még gránát, amphiból, rubellan, haematit, titanit. A hegy eredetileg szabályos kúpot képezett, de déli fele legalább négy egymással egyközű s majdnem függőleges vetődési síkon lecsúszanlott. E nagyszerű vetődések okai közt első helyen a beállott szerkezeti módosulás szerepelt, mely szerint a kőzet porhanyóbbá válván számos repedés szőtte át s egyes darabjai a Maros által alámosatván, idővel leszakadtak. A Maros annyival hatásosabban közreműködhetett, mert a Sztrigy épen a kúp átellenében önti be rohanó vízmennyiségét, mi által a folyó délnyugati irányából Ny.-D.-Ny.-ra tereltetik.

Az aranyi hegy éjszaki alacsony nyerge által egy kristályos üledékes lánczolathoz fűződik. A lánczolat Bábolatól Rápolton, Kéménden át keletnyugati irányban kíséri a partot Haróig s túlnyomólag phyllitből áll, melynek tetején több ponton, mint Haró felett kristályos mésztarajzat tűnik fel. Települési és köztani viszonyait tekintve, a lánczolat a Ruzka-Pojánához tartozik. E közben Pad falu mellett haladunk el. E tájon terjedelmes ingoványok fekszenek ma is, s a vasút alig bír azokon megállandósúlni, a múlt században pedig egyik Barcsay (János) vadászat közben el is süllyedt a „Fekete tó“ nevűben. — Amott Nagy-Rápolton több csinos úrilakkal. Ikerhelyiségének Kis-Rápoltnak csak temploma látszik. Az előtt fakad fel egy meleg forrás, mely mésztuffa képződésével magas párkányzatot vont az előhegységre. A 106. és 107. sz. órházak közt Tordos határában egy kanyarúlattal látkörünkbe hajlik a Maros. Ennek a magas partjában fedezte fel 1876 májusá-

* Adalékok Dácia föld- és helyiratához Torma Károly Archacologiai Értesítő. 1880. évf. XIV. köt. 3. füz. 101—1171.

** Az aranyi hegy kőzete és ásványai Magyar tud. Akad. közlemények 1878. dr. Koch Antal.

ban Torma Zsófia úrhölgy a hunyadmegyei első kőkorszaki telepet, miről azóta egész kis irodalom támadt *.

A Maros diluvialis foktere szolgált az új kőkori (neolith) ember lakóhelyéül, ki a leletek után ítélve, anyagi életszükségeit nemcsak egyszerű kőeszközökkel szerezte be, hanem nagy mester volt az agyagedényiparban, értett az állattenyésztéshez is. Torma Zsófia úrhölgynél (Szászváros) egész muzeumot tesznek ki az innen összegyűjtött vésők, fejszék, balták, szilánkok, lándzsa- és nyílhegyek, pedig a mint a felfedezés híre elterjedt, mások is siettek kizsákmányolni a lelőhelyet s a gyűjtés csupán arra az oldalra szorítkozik, melyet a Maros árja feltárt. A kőeszközök anyagát a közel vidékről szerezték be az őslakók, még pedig a vágó eszközökét és nyílvégekét a gyógyi völgy calcedonféléiből. Vésőket, baltaféléket amphibolpala-, csillámpala-, kvarcit-, homokkő- és jáspisféléből gyártottak. Felhasználták állataik csontjait is, mert csinos áruk, tük kerültek napfényre ezekből. És mindezeknél nem pusztán az alkalmazhatóságra szorítottak, hanem a külső csín követelményeit is szem előtt tartották s agyagból idomított bálványalakjaik után ítélve vallásgyakorlatuk is volt. A tűzpadok több sorban kanyarognak egymás fölött, mint a Tiszaháton, s így is áll az a feltevés, hogy a felhalmozott rondaság és élősködők elpusztítása végett lakóhelyüket időnként földig égették s azután agyaggal hordták meg újra. Több száz négyszögméternyi térben kimutatható a telep, átmege rajta a vasút, országút s felhatol jobbra, egy erdős oldalra E nagy kiterjedésből önkénynt következik, ha az eszközök csiszott volta, külművi dísze s a nagyszámu szelidített állatsont (tulok, juh, kecske, disznó, kutya) nem tanusítanak is, hogy az ember abból a korból hagyta itt emlékét, midőn a társulás szelleme néhány törzset már egymáshoz fűzött.

Maga Tordos közvetlen a telepen túl következik egy diluvialis terrasson, melybe vasútunk beásta magát. A falut túlnyomólag oláhok, az egykori szászok elkorcsosult utódai lakják. Alig 25 család tartozik a ref. egyházhoz; papjuk a szász földön érvényben volt dézma után kiutalt kárpótlásból tisztességes fizetést húz, miért a legkitünőbb egyéniségek vágyódtak e falusi állomásra. Itt látogatta meg Kazinczy, is Sipos Pált a kantista philosophust, híres tanárt és lelkészt. Atellenben Bábolna a Kazinczyval levelezésben állott báró Naláczy István lakóhelye. Bortermésének jóságát eléggé dicséri az, hogy Apafi fejedelem kedveltjei közé tartozott. Itt is meleg forrásokat rejteget az erdős hegyláncz, melyeket a környék szintén fürdőül használ. Jobbra pedig a harmadkori halmos tájba benyúló völgy Lozsád nevű helységhez vezet, mely teljesen körülvéve idegenektől, valódi magyar oazisnak tekinthető.

* 1) A kőkorszaki ember nyomai Hunyadmegyében. Szászváros 1877. VIII r. 31. lap Téglás Gábortól. 2) Hunyadmegyei neolith kőkorszakbeli telepek Torma Zsófia. Erdélyi muzeum 1879. V VI. és VII. sz. Külön lenyomatban is. — 3) Bericht über Fräulein Sofie von Torma's Sammlung prehistorischer Alterthümer aus dem Maros- und Csernathal Siebenbürgens. Hermannstadt 1878. Carl Goos.

XIV. Szászváros és környéke (*Sebeshely, Gredistye, Algyógy, Feredő-Gyógy.*)

Tordosnál a régi Fundus regius határába visz a vonat, csak-hogy az újabb területrendezés a kis szász földet Hunyadmegyébe oltotta be. A szászok is eloláhosodnak erre felé s jobbdán építészeti hagyományuk, ruházódásuk, meg szálas természetük utal egykori eredetükre. Ezt már Tordoson megjegyezheti magának a látogató s még inkább Perkászon, mely egyenes utczasorával ugyan szász, hanem nyelvében, vallásában átalakult, sőt az elkorcsosult ivadék téglából épült háza külsejétől sajnálja a vakolatot s azon módon felejtí, mit a valódi szász helységek tisztaságszeretete viláéért meg nem túrne. Így megy át a folyvást enerválódó ivadék egész a vesszősövényes zsupposfedelű oláh vityillókhoz. A szász gyarmatok itt Szászsebes és Szeredahely körül így alakulnak át s még Romoszon is (Szászváros mellett) egy utczasorra olvadtak a munkás és vezérei agitációival, bizony mit sem törődő hermannivadékok, kikről hasztalan híresztelik a nagy „Mutterland“ után való áhitozást, mert még egymásközt se képeznek compact egységet, s a hány vidék, annyi a dialectusok olyannyira, hogy a besztercevidéki és brassóvidéki határozottan olá hul kénytelen egymással conversálni. Hogy pedig az irott német nyelv a szász idiomtól egészen távol áll: mondanunk sem kell, mert a Specket pl. Boffschneck olvassa s ilyen chinai systemával csavarja ki minden irott germán szó nyakát.

Szászváros (Broos, románul Orestie) az indulóháztól jó távol marad el egy vonzó öbölhajlásban, s már távolról feltűnik jó épületeivel. Lakói az erdélyi három nemzetiséget csaknem egyenlő arányban képviselik, úgyhogy politikai aktióknál csak ketten ketten szövetkezve nyerhet egyik párt többséget. Az absolut korszakban e város hatósági középpont is volt s díszesebb épületei abból az időből valók, hanem centrifugalis helyzetéből szenvedett népességi veszteségét jelentékeny iparával, kereskedelmével siet pótolni s ebben sarkallanak jóllétének legállandóbb factorai is. Bőripára e környéken határozottan legelül áll s a gyümölcs- és szőlőtermesztésben sem éri utól egyik e vidéki városunk se.

Az idevaló ev. ref. egyház még a reformatio idejéből származó collegimmal bír. Rákóczy György és Apafy Mihály alapítványai biztosíták az iskola fenmaradását, bárha a testvér lutheranus egyház sokat háborította. 1799-ben a helybeli egyház az erdélyi ev. ref. egyházkerületre ruházta az iskolai felügyeletet, csakhogy a zaklatásoktól menekülhessen. 1848-ig a logica tetőzte be tanfolyamát. Az 1848 9-ki zavarok majdnem megsemmesíték, mígnem 1858-ban buzgó hazafiak áldozatai a négy elemi osztályt ismét életre hívták és következő években 1867-ig fokozatosan kiegészült nyolcz gymn. osztályra, miután 1861-ben az intézet főgondnoka és nagylelkű Maecenasa saját költségén emeletes épülettel látta le. 1869-ben a volt Szászvárosszék követeinek sikerült a szász nemzeti (universitas) alaplól

3000 frt évi segélyt kieszközölni, 1872-ben gr. Kun Kocsárd korábbi jótéteményeit 50,000 frt fejedelmi alapítvánnyal tétette, mi által a szükséges állandó tanárok fokozatos alkalmazása lehetővé vált s az iskola mint főgymnasium örök időkre biztosítva van. Ugyanekkor halaképen „Szászvárosi ev. ref. Kuntanoda” nevet vett fel az iskola.

A szászvárosi ev. ref. egyház a régebben élvezett dézma váltásdíjából kitűnőleg javadalmazott két lelkészszel bír. Templomuk a szász lutheranusokéval közös kastélyban fekszik.

Az iskolák közül nem mellőzhetjük az 1881-ben megnyitott áll. leányiskolát, a szászok jól szervezett elemi és felsőnépiskoláját, a gör. keletiek népiskoláját. Az iparosok oktatását minden felekezet maga eszközli a szász universitas anyagi segélyéből

A Strigy után a szászvárosi patak szakad ki közvetlenül a déli Kárpátokból. Ennek völgyén érjük el O- és Új-Sebeshely helységeket. Az első a határórséghez tartozott, utóbbi m. kir. vasműhivattalal bír. A nyers vasat Govásdiáról nyeri s vízi erőre alkotott hengerművel dolgozza fel. A helység már a Kárpátok ölen meredekre dült kristályos hegyoldalok közé van ékelve. Terebélyes diófái különösen növelik a bájos kép szépségét. A diótermés is legkitűnőbb itt, s a budapesti és bácsi piacokon annyira kedvelt vékonyhéjú „Broozer nuas” valódi hazája itt van. Ha időnk engedné, hogy Berénynél a Város víz nyomán még délebbre mélyedhessünk Szarkafalván Alsó-, Felső-Városvizen át elérkezhetnénk Gredistyére, melytől pár órára őserdő közepén pisladozik az egykori kiterjedt római város s hol a 30-as években annyi arany pénzt kaptak, hogy a nép a Dárius kincsét máig ott keresi.

Szászvárossal átellenben a Marosba szakadó Gyógyi patak mentén nyújtózkodik el Algyógy, hol a Szászvárosi collegiumnak második alapítója s ujjá teremtője gróf Kun Kocsárd élvezi áldásos életének megérdemelt nyugalmit s a magyar cultura barátainak őszinte tiszteletnyilvánulásait. Az itt kifutó patak forrásvidéke augit porphyr-közetekre esik, honnan igen szép calcedonféleségek származnak (Pojana, Nagy-, Kis-Almás) s egyúttal regényes mészszírtetek szakadékaik érdemlik meg az utas látogatását.

Ez a völgy egyúttal gyümölcszeivel is hírnévre jutott s a gyógyi alma, mádai cseresznye enyhe hajlásaiban nyerik zamatjukat Gyümölcsstermő gazdagságát a gyógyi hévforrások környéke is bizonyítja, hol a dió és más gyümölcsfák óriás arányokra terebélyesednek. Oda fel azonban a szőlők közt ugyancsak „hegynek kell menni, hogy elérjük a többnyire édes vízi mészből mésztuffából alakult fensíkot, hol árnyas fasor rejtegeti a nemzeti fejedelmek kedvenz fürdőjét. Bethlen Gábor is itt keresett utolszor 1629. nyarán enyhülést. Akkor ez volt Erdély Nizzája s e fény és látogatottság tartott a legujabb korig, a mint e század elejéről femmaradt épületek szabása is mutatja. Hanem Erdély ásványvízbeli bősége mindinkább háttérbe szorítja Gyógyot, hova alig lehet felkapaszkodni a köves meredek lejtőn s még a marosi rév lassu hidasával is meg kell birkózni. Kazinczy alig kapott 1816-ban lakást s a báró Bor-

nemissza Leopold által tiszteletére adott lakomán a szomszéd vármegyék színe javával ismerkedett meg. Ma a „Bethlen“, „Rákóczy“ és „Apaffy-sor“ (így hívják a vendéglakokat) nem szorong a látogatóktól. A környékbeliek ősi patriarchalis gyakorlat szerint a nyári munka után felrándulnak igazán tyúkkal, kalácsossal; elélnek egy-két jó napot, megülik Szt. István napját a rozzant kápolnában, ellátogatnak búcsuzóul a vízeséshez, a fiatalság bokrétákat kövít meg a víz gazdag mészsoldatában s azután a völgyi malmok használják a thermákat.

XV. *A kenyérmező.*

Vonatunkkal egyközűen fut jobbról a déli Kárpátok legkülső hullámvetése; de Benczencznél (115. úrház) beleun a versengésbe előttünk nagy karamban a Mároshoz hajlik el. Azt azonban tisztességes távolságban követi Alvincz, sőt Váradja tájáig, hogy ott a Sebes (Mülbach) patak alluvialis csatornájában enyészszék el. A magyar történelem egyik legfényesebb hadi tettének színhelyét a Kenyérmezőt érjük itt a zsbóti (alkenyéri) kis állomásnál. 1476-ban tört be Ali bej hatvan ezernyi török-oláh ladsereggel a szebeni Verestoronyi szoroson, számítva arra, hogy Mátyás, a ki csak imént érkezett haza Herczegovinából és Boszniából, útját nem állhatja. Míg a meglepett erdélyiek Gyulafehérvárra gyülekeztek, az alatt Ali Szász-Sebesnél ide kanyarodott, a Vaskapun át óhajtván ellilanni gazdag zsákmányával. Báthory István azonban bízva Kinizsy temesi bán segélyében utánna sietett s maroknyi hadával október 13-án fényes győzelmet aratott. A jobb szárny Csuka György nagyszebeni királybíró parancsnoksága alatt a Marostól Alkenyér (Zsbót) előtt vonult fel, a vajda Geréb püspökkel s a megyei banderiumokkal innen az országút tájáig s a székelyek Kendi Antallal a Felkenyér Piskincz közti dombokig fejlődtek.

A török Benczencz Romosz felől támadott nagy erővel s a kised magyar tábor már inogott, Báthory sebeiben vérzett, mikor Kinizsy lovassaival Szászváros felől felrohogott. A győzelem nyolczezer honfi életébe került, míg a török harminczezer veszteséggel menekült a hegyeken át Havasalföldre. És mégis semmi jele a dicső napnak s a báró Orbán-féle gloriette is, melyen Zeyk János énekelte hőseinket, összedőlt; a Báthory által emelt kápolna pedig ki tudja mikor semmisült meg. S ha már az utas figyelmeztetésére más mód nem marad, a vasúti főigazgatóság tegye meg azt a szívességet, irassa fel alkenyéri pályaudvarán egy táblára a Kenyérmező nevét s a fényes diadal évszámát (1479. október 13.)

XVI. *Kirándulás Alkenyérről (Zsbót) a kudzsiri vasgyárhoz.*

Az alkenyéri (zsbóti) pályaudvarból világosan láthatjuk a Kenyérviz magas partszegélyét s annak irányában Felkenyéren át eljuthatunk ama füstgomoly eredési helyéig, Kudzsirig. Az a felszálló füst a kincstári hengeremtől származik, melyhez mint a Szász-

város megett említett Sebeshelyihez Govasdia illetőleg Gyalár szolgáltatja V. Hunyad mellől a nyers vasat. Ujabb időben itt kaszagyártásra fektetik a fősulyt s a mint Kerpelyi m. tanácsos, s középonti vasműhivatali főnök a mérnökegyelet gyűlésén 1881. decemberben kifejté, 7 czeret termelnek ebből a két hollóval jelzett gyári czikkből évente. 1880-nak nyarán gőzerőre változtatták át a hengerművet, melylyel rúd- és táblavasat is gyártanak, csak-hogy a termelési költségeket még mindig lejobb kellene szállítani, hogy Bukarestben pl. az angol vassal versenyezhesünk. Minthogy pedig az itt látható erdőségek kincstári tulajdont képeznek s azok értékesítésének legbiztosabb eszközét e vasművek szolgáltatják: nem pusztán helyi és nemzetgazdasági, de egyenesen kincstári érdekből is sürgős itt a szakférfiak által évek óta sürgetett nagyobb-mértékű és okszerű berendezés, hogy ne csak hazai szükségletünk nyerje innen fedezetét, de az aldunai tartományokból is kiszoríttassék a külföldi bevétel. A nagy világ zajától messze elvonulva, árnyas völgy ölen rejtőzik Kudzsir épen a déli Kárpátok lábánál, hol a hasonnevű patak vigan szökell elé. Ennek partján sorakoznak a csinos házak, míg a hivatalnok-negyed a rom. kath. templommal és Alpesekre emlékeztető regényes háttérrel fogad. A helység fele részben határőrökből állott s a kincstári vasmű ide telepedését Mária Theréziának köszönheti.

Lefelé jövet még egy magánember vasművét szemlélhetjük, a mint a csattogó pörölyök alatt ásó, kapa, kaszává lapul az izzó vastuskó. Ezen alul Kenyérviz nevet ölt fel a szilaj hegyi patak, mert a Kenyérmezőn futja meg pályáját le a Marosig. Elébb még a felkenyériek fogják szolgálatukba s egy csomó fűrészmalom mozgatására kényszerítik. Cserépfedélre, kőházra ezért telik is, mert e falu aczélos buzája szintén legkelendőbb a közel piaczkokon. Hanem a takarosság, munkaszeretet eredetét itt is szász származásra vezethetjük vissza, mint Alkenyéren s a szomszéd Balomiron, hol az oláh dib-dáb építkezés máig sem érvényesült. Kiérve a hosszú faluból, egész kis Alföld terül ki szemünk előtt s míg a nyári naptól bearanyozott ringó kalásztenger közt halad fogatunk: képezetünk el- visszazáll rég mult időkre, midőn Kinizsy leventői itt heted-hét országra szóló diadalukat ünnepelték, s hol most a szántogató gazda siró füttyje hangzik, harczi tárogatók reszkettetéek meg a levegőt.

∖ VII. *Alvincz a Martinuzzi kastélyal; Rákóczy anabaptistáinak privilegiumai; bolgár telepítvény. A borbereki oldal Zebornyik várával.*

Zsibóttól folyvást a már egyszer vázolt diluvialis fokterüt hasítja vonatunk. A Valyere (Rossz patak) magas hídján Balomirnál Alsó-Fejérmegyébe gördülünk, s ha verőfényes a nap, minden utas előre hajolva keresi tekintetével Martinuzzi alvinczi kastélyát. Annak jegenyesorát jó messziről kiveheti a helyismerő, hanem elébb

egy elővároska, Ujvincz perdül el egyetlen házsorával s csak azután lassul meg vonatunk a Sibisánál lefutó Vurtojo hídján, hogy az indulóháznál megállapodjunk.

Az ujvincziek 1855-ben voltak kénytelenek anyaközségükből kiköltözni a Maros folytonos áradásai miatt. Őseik mint anabaptisták kerültek ide be, még Rákóczy György alatt s az Erdélyben érvényben állott Approbata Constitutio III. része LVII. titulusának első articulusa ezeknek szól, midőn rendeli: „hogy az új keresztyéneknek, kik az országba bejöttek és Alvinczen laktak, s ezután is melléjük jövődők lennének, mesterségek szerint való minden miveknek exercealasa megengedtetik, ország közzé való minden contributiótól eximáltattak; vallások dolgából való opiniojoknak szabados exercitiuma ő magok közt Alvinczen megengedtetett. Privilegiumok is pedig confirmáltak, salvis tamen aliorum Privilegiis de libertatibus; úgy mindazonáltal, hogy miveket, posztójakat a Haza fiától eltagadván, más idegeneknek el ne adják, melyet ha cselekednének toties quoties azt cselekednének f. 200 exequáljon rajtok a Praefectus, Fiscus számára két részét, harmadát a panaszló félnek“. Ma ugyan az itt szóban forgó posztó-iparnak nyoma sincs s a szintén nagy tökélyre vitt fegyvercsiszárságot is néhány késes képviseli. Mária Terézia alatt ismét szállítottak be makacs anabaptistákat Alsó-Ausziából, Stajersországból elébb N.-Szebenbe, onnan ide, hanem azok két család kivételével teljesen kipusztultak vagy elköltöztek. Alvincz nevezetessége a Martinuzzi kastély ódon emeletes épülete. Kapuja felett a fehérvári káptalan czimere látható. A déli szárny, melyben 1551. december 17-e reggelén Castaldó béreltjei a bibornokot legyilkolták, romba tölt; de a katastropha színhelyéül szolgált szoba ablaka, melyen a sánczba dobták, most is épségben áll. Martinuzzi hulláját innen csak 1552. február 25-én szállították be Gyulafehérvárra, ezt irván sírja fölél: „Omnibus moriendum est.“

A megmaradt épületrészletek egy része magtárrá van átalakítva, másik pedig a káptalan bérlőjének szolgál raktárául. Közél a vasut felé találjuk ide a szintén ősrégi ref. templomot. A mostani épület szegényesen van kitoldozva az egykori góth építmény fő hajójából s még ezt is végromlással fenyegeti a Maros, melyet egy elhibázott átvágás épen ide terelt. Alvincz testvérhelysége a Maros jobb partján: Borberek. Ma mindketten elaprósodtak, pedig Zsigmond a kir. városok közé emelte volt Alvinczet, hanem Szászsebes és Gyulafehérvár erős versenye, később elnyomta. Ugy látszik, sok nemes család lakott főleg Borberekén, kik a káptalan tisztszejével nem egyszer véres viszályban állottak. A Hora lázadás (1784) azonban az idevaló magyarságot, valamint egyebütt a Maros jobb partján, mint Gyógyon, Rápolton, Kéménden, Maros-Solymoson és Guraszádán meggyéríté. Ide is ölyvként csaptak le egy éjjel Zalatna felől a felkelők s még a csecsemőknek sem volt irtalom. Akkoriban már romban feketett a halom magaslatok egyikén még látszó Zebernyik vára, hova villongás idején a nemesség menekülni szokott.

Ez az Alvincz szerepel vasutunk keletkezésében a sokféle válto-

zatban felújult nagyszebeni szárnyvonal elágazási pontja gyanánt. Még a megnyitás idején is valószínűnek látszott az innen tervezett szárnyvonal, azért vannak oly terjedelmes raktár és hivatali helyiségek. Akkoriban, az igaz, itt került tengelyre minden keletnek irányult személy-és árurakodmány s gyorskocsik, társzekerek élénkíték meg mindenféle járulékaikkal a kis városkát; hanem a keleti vasut mindennek véget vetett s azóta N.-Szeben is megkapta vasutját a N.-Küküllő völgyéből Kis-Kapusról, s így ez a kérdés alkalmasint egyszer mindenkorra leszorult a napirendről.

Sok bajt okozott vasútunknak az alvinczi Vurtop patak is. Ez Oláh-Piannál szabadul ki a déli Kárpátok kristályos tömegéből s rendszeren nem mérkőzhetik víztömege a Kenyérvizzel vagy Városvizzel. Hanem azért 1871 nyarán egy felhőszakadás mégis elég volt, hogy sibirani masszív hídját elseperje. Ugyanakkor a Sebespatak (Mühlbach) is kicsapott medréből s a 131., 132. órház között eső alvinczi út-átersznél a töltést megszakítá, a közlekedést jó időre feltartóztatva.

A vasút egyébként Alvincztől jobbra hagyva a szászsebesi tágas öblösödést, folytonos bevágáson szalad az említett hídig; s ott magas töltéssel éri a Maros-Portus és Váradja között épült Maros-hidat, melyen újból a jobb partra helyezkedünk. E ponton a Maros a völgy keleti feléből a nyugatiba tér át, vagyis innen kezdve a jobb parti szegélyt követi Branyicskáiig s ott csap vissza a bal partra ismét. A Maros 201.5 m hosszú fahidja (11 nyilással) előtt torkollik be a Sebes (Mühlbach) folyó tiszta vize is. A 0 pont tengerszíni magassága itt 217.13 méter; közepes vizállás + 0.5 méter s csak egyetlen egyszer süllyedt - 0.5 méterre. A jobb parti Maros-Portus latinos nevéen már Kazinczy megütközött, de Maros-Rév nem szorítja azért ki azt a közhasználatból. Ma csendes elhagyatottságban áll a kincstári épületek legtöbbje s alig lehet képzetünk a korábbi sürgés forgásról, midőn ide gyűjték Maros-Ujvárról a sőt s innen mélyebb járatu hajók „transportjai“ egymásután indultak fellobogózva, vidám hajós népséggel Arad, Szeged felé. Az Első erdélyi vasút megnyitása után a hajózás még tartott Maros-Ujvár és Maros-Portus közt s az idevaló raktárakból egy 730 mtr hosszú külön szárnypálya segítségével rakodtak meg a terüvonatok. A keleti vonal megnyitásával végleg abban maradt a sóhajók munkája s ezzel együtt kiveszett innen és Váradjáról az élénk forgalom is.

XVIII. Gyulafehérvár a vasút végpontja.

(Történelmi emlékei)

Gyulafehérvárig Maros-Portustól még csak két kilométernyi út vezet; de annál nevezetesebb ez a rövid köz, mert ezen feküdt a rómaiak iparos városa: Apulum. Ennek romjaiból századokon át a legérdekesebb emlékek kerültek napfényre Már Opitz, a Bethlen Gábor által alapított főiskola tanára kiterjeszté figyelmét a leletekre, de az ő kézirati műve (Dacia, sive Rerum Daciorum commentaria) elveszett. III. Károly alatt az erődítmények felépítésekör

véletlenül ott működött gróf Ariosti József tábornok is, ki számos felirást másoltattatott le s küldött be Scipio Maffei archeologusnak Veronába. Az egybegyűjtött régiségeket később négy hajóval akarták Pécsbe szállítani, de útközben a hajós nép elég lelketlen volt saját terhének könnyíbtetésére egy részét az emlékeknek vízbe dobálni, Lippánál és Szegednél pedig egy-egy hajó valószínűleg rosszakaratú gondatlanságból elsülyedt úgy, hogy csak egy töredék jutott a bécsi császári muzeumba s ezer szerencse a tudományra, hogy a tárgyakról Ariosti elébb rajzokat és másolatokat vett. Így került be Apulum neve az olasz Marsigli Danubiusába (Hagae 1726). A hazai tudósok közül Köleséri (de Keres Eer) Samuel Auraria Romano Dacicaja (N.-Szeben 1717) foglalkozik tüzetesen az idevaló feliratos kövekkel s azután Seivert és Fridvalsky jezsuita (Mineralogia Magni Principatus Transsilvaniae 1767) s mások egész irodalmat adtak ki róla, míg legújabbán Ackner Mihály és Müller Frigyes „Die römischen Inschriften in Dacien“ (Wien 1866) foglalták össze az idevonatkozó epigraphiai adatokat. Kiváló figyelem tárgya lett azonban Apulum vasútunk építése alatt 1867-ben, mert ekkor nagy területet kelle felforgatni s tömegesen jöttek napfényre a feliratos kövek, szobortöredékek, melyekből az erdélyi muzeum (Kolozsvár), a gymnasiumi szertár Gyulafehérvárt s a nagyszombeni Bruckenthal muzeum gazdagodtak; de igen sok Bécsbe is kijutott.

Ugyanakkor Torma Károly és Finály Henrik tudósaink is sok becses adatot hoztak innen nyilvánosságra lapjainkban.

Ulpia Trajana utána ez volt a római provincia legjelentékenyebb városa s a feliratok tanúsága szerint az ipar, kereskedelem is messzire kiható középpontot létesített benne, hol Ázsiától Hispaniaig a nagy birodalom minden nemzete megfordult. Erdély újabb történetében szintén elsőrangú szerepet játszik Gyulafehérvár. Nevét Gyula fejedelemtől vette; az erdélyi fejedelmek is itt székeltek. A költők nem ok nélkül helyezik akkorra Erdély „aranykorát“, s a Bocskayak, Bethlenek, Rákóczyak korát nem hiába emlegetik itt az Unió után is büszkeséggel.

Az indulóháztól befelé elébb a polgári várost érjük, némi meglepetéssel észlelve, hogy Izrael fiai játszódják ott a hangadó szerepet, mintha nem is őket helyezte volna az Approbata Constitutio a város szélső házaihoz s nem őket helyezné még 1837-ben is 2345. sz. intézvényével az erdélyi gubernium a „szomszédok figyelme alá.“ Csak legyenek egyébként jó hazafiak, nem irigyli tőlük senki az itt elfoglalt helyet; e tekintetben Fehérvár iskolái a róm. kath. főgymnasium, valamint a Haynald bibornok által püspöksége idején létesített leányiskola is üdvösen működnek közre.

Ha a városban körüljártunk, bátran indulhatunk fel a várba, mert a látnivalók, nevezetességek ott pontosulnak össze, ott találjuk a papnöveldet s a gymnasiumot; ott székel Erdély róm. kath. püspöke meg a katonai parancsnokság. Ennek egyik épület csoportja tudomásunk szerint az 1854-ben létesített gyulafehérvári gör. kath. érsekségnek volt szánva, mely most czímét innen viseli ugyan, székhelyét mindazonáltal a kis Balázsfalván tartja. Felmenet

jobbra egy sor katonai laktanya látható. Abba helyezte volt el Bethlen Gábor főiskoláját, de a Bisterfeld és Opitz auditoriumaiban most hadfiak csörömpölnek fel s alá, mert gróf Steinville 1715-ben egyszerűen lefoglalta s a főiskola már előbb Nagy-Enyedre költözött volt.

A nagyszerű székesegyház eredete alkalmasint a Szt. István által létesített püspökséggel esik egybe. 1287—91 közt „igen régi falra“ függesztettek bejárat.

A templom alapja mint roman stylu építmény a szabályszerű kettős keresztet tünteti fel, csak második tornya hiányzik, mert 1603-ban Bethlen Gábor és Székely Mózes által a vár ostromoltatván, a Básta által itt tartott puskaportól fölrobbant. Benn az oldalhajó mellett három régi sarcophag ragad meg legelőször. A középső Hunyady János hamvait rejti; ettől jobbra fia László és balra öccse János (Miles vocatus frater gubernatoris anno dni MCCCCXXXIII. de hunyad . . .) nyugodtak, míg Básta katonái hamvaikat ki nem szórták. Az orgona alatt János Zsigmondnak és anyjának Izabellának díszes emlékei láthatók.

Nagyszerű látvány fogadja a látogatót ünnepeken, mikor a fényes segédlettel pontificáló főpap és környezete a 61 ölnyi távolban fekvő főoltár előtt a két oldalon ülő agg káptalanbeliekkel mintegy tiszteletet parancsol, az énekkar zsolozsmái sajátos zugással morajlanak végig a tágas hajó öblén. Az orgona búsan morajló zenéje önkénytelen imádatra ragadja lelkünket s szent gerjedelmünkben a letűnt mult dicső jeleneteit véljük megújulni. Látjuk Hunyadyt szerencsétlen fiával Lászlóval, Lépass György püspök, Izabella, János Zsigmond, Bocskay, Bethlen Gábor, Nagy Rákóczy s Martinuzzi tragikus alakja mind megelevenülnek s kápráztató gyorsasággal tünetkeznek a dicső ünnepek s gyászos jelenetek, melyeknek e falak annyi századon át néma tanúi valának. Minden pont egy-egy nagy emlék, sőt olyan helyeken is a mult ereklyéit találjuk, hol fájó érzés nélkül kegyeletes ember azokat nem szemlélheti.

Kijövet balra találjuk a róm kath. püspöki palotát, a közelben pedig a volt pénzverőházi épületek tűnnek szemünkbe, hol most a kir. törvényszék székel. Az itt vert pénzek E betű által voltak megkülönböztetve. A vártér közepén egy díszes tisztalak áll a Babillon (pavillon). Még van itt egy Jericho nevű külön épület, de abban jámbor pap tanárok lelik fel otthonukat. Sokkal feltűnőbb mindannyinál a kis várközség éjszaki szélében a papnöveldével kapcsolatosan szemlélhető csillagvizsgáló torony. A mult században nagy hire jutott volt ez intézet, de ma kellő felszerelése sincs, s mint ilyen szerepet nem játszik.

Ebbe fölmenni mindenestre ajánlhatjuk; onnan tekinthetjük át legkényelmesebben a környéket. Alátekintve látjuk, hogyan terül el a várhegy alatt a város, azontúl viruló rétek, mezők közt kísérelhetjük a Maros kanyargó folyását fel a Szt-Imre torig. Azontúl az egyesült Küküllő szalagja osztja meg a keletről gyöngéden hullámnzó dombvidéket, emitt előttünk Zalatna, felől az Ompoly siet a

Maros ölére s felette az Erdélyi Hegyalja övedzi körül annak a vadúl összeszaggatott mézscsoportnak a derekát, melyen a Kecskék és Csákyakó kiszökellő ormai uralkodnak. Utóbbit még érdekesebbé teszi egy őskori telep, melyet fáradhatatlan régészünk Dr. Torma Károly* fedezett fel. Dél felé végtelen erdős heglánczok tömkelege sorakozik egész a fellegekbe nyúló Retyezátig. Classicus föld ez itt körülöttünk s minden talpalattnyi tért történelmi emlékek szentelnek meg, a természet pedig egész kedvteléssel önti ki mindenféle bőség-szaruját. A várban van elhelyezve még a gazdag könyvtár is nyomatványi és okmánytári kincseivel. Lejövet vegyük a tiszti pavillon előtti sétatér felé utunkat, mert ott áll Lozsenau ezredes és a piskii „öldöklő csatában“ (mörderische Schlacht) elhullott császáriak emlékszobra. A hadi erények előtt tisztelettel hajolunk meg s e derék katonák önfeláldozására kegyelet nélkül gondolni nem tudunk mi sem; csak az szomorít el ez emlék láttára, hogy a mi hőseink ma is jeltelenül alusznak síri álmukat. Most a kijárat kapujához érve, időt nyerünk a III. Károly lovagszobra körül elhelyezett s a vitézi élet különféle mozzanatait ábrázoló szoboresoportozat megtekintésére is. Az alakok, valamint a kapu is kárpáti homokkőből készültek; az alapkö pedig 1715. november 4-én tétellett le. E kapu mellett elterülő szabad téren itt állott a trinitáriusok temploma és kolostora, kiket 1711-ben III. Károly telepített ide Cataloniából. A rendet már II. József feloszlatá, zárdájuk meg a vár ostromoltatása alatt 1849-ben dült romba. E kaputól meglehetősen meredek út vezet a külső kapuhoz. A várat övedző sáncz felvonó hídján ismét a vártérre s onnan a városba jutunk, hol azonban már nem előbbi vonatunk vár reánk, mert ezen túl a Magyar áll. vasútak keleti vonala kezdődik s az Első erdélyi vasút itt véget ér.

X *Az első 10 év forgalmának eredménye s a vasút közgazdasági jelentősége.*

Végére jutva vasútunknak, már iránya és az általa érintett terület geographiai fekvése szembetűnővé teszik az olvasó előtt, hogy annak elvitázhatatlan természetes feladata, hogy a kereskedelmet a nagy magyar medencze délkeleti megyéi és Erdély déli részei között közvetítse. Mielőtt azonban határozott ítéletet mondhatnánk felől, mennyire oldotta meg a vasut fennállása óta e rendeltetését: nem lesz felesleges a pálya létesülése előtt uralgott forgalmi és közgazdasági viszonyokat is futólag áttekinteni.

A legrégebbi idők óta a Maros szolgált a vasútunk által átfutott Arad-, Hunyad- és Alsó-Fejérmegyékben kereskedelmi csatornának s főleg a Maros-Ujváron a megelőző század utolsó évtizedében megnyitott sóbánya termékei kedvéért, annak medrét nagy költséggel és fáradsággal jó karban tartá a kincstár. E mellett vonult Aradnak a nagyszeben-kis-zombor-szegedi országút is, mely-

* A csákyai őskori telep ismertetése Erdély Muzem VI. 1879. 31-32 l. (Kolozsvár.)

ből Dobránál Facset Lugosnak egy szentén nagy forgalmu ág szakadt és szakad ki. A Maros közvetlen szomszédságában elefordult nyers termények értékesítése tehát elég kedvező eszközzel rendelkezett, mennyiben t. i. e termények a völgymenti lakosság természetes szükségleteit képezték; de a viláfgorgalom sodrától sokkal távolabb estek, semhogy kiterjedtebb kereskedelem élénken lüktető ereivé válhattak volna, s a nyári időszak megnyitával beálló felhőszakadások csaknem évről-évre visszatérő kërlelhetelenséggel pusztíták e gyér forgalom tárgyait és tetemes kárt okozva főleg a kincstárnak, mely nem egy évben egész sószállitmányokat menthetetlenül odaveszített. És mert a marhatenyésztés sem öltött nagyobb arányokat, a gabonatermékek piacra szállítását pedig a bizonytalan vízi és költséges száraz úttal egyáltalán nem mozdíták elé: a kincstár sószállítása mellett legnagyobb fontossággal birt ezen a vidéken még a fatüzlet. Főleg a Maros forrásvidékén, Gyergyóban, található rengeteg jegenyé és luczfenyő szálfák tutajozása foglalkoztatott számosabb munkáskezet, miután ugy egyes tehetősebb kereskedők, mint a Szász-Régenben alakult szövetkezet is évente tetemes mennyiségű tutajt usztatott le a magas vizállás felhasználásával Soborsinra, Lippára, Aradra s egész Szegedig. E mellett Hunyadmegye Csernamenti helységei a kincstár govasdiai vasolvasztójának termékeit értékesíték a szomszédos piacokon s a Sebeshelyi és kudsiri vasművek is minden kezdetlegességük daczára ellátták környéküket fuvarozni való anyaggal. A nemes fémbányászat inkább közvetve t. i. fogyasztó munkásai által nyújtott foglalkozást a kereskedelemnek, s ha ide vesszük még az állati nyers terményekkel az alföldi városok felé folytatott szerény forgalmat: körülbelől megadtak nagy vonásokban az első erdélyi vasut megnyitása idejében uralkodott forgalom képét.

Azóta fokozatosan emelkedett ezen országrész forgalmi élénksége.

Nem tekintve a tetemes gabonaszállítást, az egyes években főleg nyers termények és egyes iparkészitmények, mint kő- és faanyag, só, szarvasmarha, kőszén, nyers- és vert vas, épület- és szálfá, teszik azon czikkeket, melyek a vaspálya mentén termeltetvén, a fogyasztás részére nagyobb mennyiségben hozzáférhetőkké tétettek.

Egészen 1873-ig e forgalom minden ágában szembetűnő növekedés volt, mi részben az akkori kedvező közzgazdasági viszonyokban, részint abban leli magyarázatát, hogy az özszes erdélyi forgalom erre felé volt akkoriban terelve. Megnyilván azonban a keleti vasut, a Nagy-Váradtól Brassóig s Nagy-Szeben- és Maros-Vásárhelyig terjedő vidék kiesett az Első erdélyi vasut sphaerájából s a nyugat felé irányuló forgalmat a teljes erővel megindított verseny innen elterelte, mi mellett az általános üzleti pangás visszahatása is folyton folyvást érezteti káros befolyását.

E zsbasztó ellenhatások daczára az első erdélyi vasut az ipari és közzgazdasági tekintetben egykép hátramaradt s mostanában is kevésbé mívelt vidéken megteremtette saját forgalmát s nem utolsó érdeméül tekintik üzleti körökben azt a körülményt, hogy a brassói bányá- és kohótársulat kaláni kohójának termékeit Szilézia,

Oroszország, sőt a vashan gazdag Stájerország piacára is eljuttatá, a gyalári nyers vasnak lehetővé tette, hogy Szilézia vasfinomító gyárai is fogyasztsják, a Hegyes-Drocsa több pontjáról származó mangán-érczek egész Franciaországig sikeresen megküzdnek a külföld hasonlótermékeivel; finom asztalos fáink Prágában, Bécsben, fűrészárúink Romániában nyertek kelendőséget.

De, fájdalom, ez iparágak jövedelméhezőbb fejlesztésére édes kevés történt, mit leginkább a gyalári bánya, sebeshelyi és kudsiri vasművek megállapodottsága tüntet föl, melyek folyvást abban a kezdetleges állapotban sinlődnék, mint 1868-ban, holott megfelelő műszaki berendezés mellett az Első erdélyi vasutnak sem kellene forgalma fejlődésén aggódnia s a nép jóllétének is jelentékeny tényezőivé válnának.

Addig is azonban, míg e sok felől sürgetett s ujabban a megye közönsége részéről is szorgalmazott átalakítások megtörténnek, mert az állam saját jól felfogott érdekében azok kivitelét valószínűleg csak időkérdésének tekinti szintén, főleg most, mikor a pénzügyministerium kebelében külön vasműigazgatóság létesített s annak élére egy európai hírű szakemberünket, Kerpely tanárt nevezték ki, a szórakozni vágyó turista a hazai mult tanulmányozója s a természettudós egyaránt hálás mezőt talál az általam csak röpke vonásokban, igazán vasutról vett vázlatokban bemutatott vidéken

De mielőtt teljesen búcsút vennék tárgyamtól, legyen szabad az Első erdélyi vasut vezérigazgatóságának, kiválóképen pedig Kanovics Aladár vezérigazgatói helyettes urnak, valamint mindazoknak, kik munkám megírásában adatok átengedésével segélyemre voltak, hálás elismerésemet nyilvánítanom.

Dr. BALLAGI GÉZA

